

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

**до 180-річчя Київського національного університету
імені Тараса Шевченка**

РОЗСЛІДУВАННЯ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ

Навчальний посібник

За ред. професора М. А. Погорецького

Київ
ВД «Дакор»
2014

УДК 343.31(477)
ББК 67.9(4Ук)308.11
П43

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-1136 від 29.01.2014)

Рекомендовано до друку Вченою радою юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 2 від 24.09.2012)

Автори:

Погорецький М.А., доктор юридичних наук, професор;
Татаров О.Ю., доктор юридичних наук, доцент;
Сергеева Д.Б., кандидат юридичних наук, старший науковий
співробітник;
Цуцкірідзе М.С., кандидат юридичних наук.

Рецензенти:

Глушков В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Іщенко А.В. – доктор юридичних наук, професор;
Шумило М.Є. – доктор юридичних наук, професор.

Погорецький М. А., Татаров О. Ю., Сергеева Д. Б. та ін.

П43

Розслідування масових заворушень: навч. посібник / М. А. Погорецький, О. Ю. Татаров, Д. Б. Сергеева, М. С. Цуцкірідзе; за ред. проф. М. А. Погорецького. – К. : ВД «Дакор», – 140 с.

ISBN 978-617-7020-42-3

У навчальному посібнику розкриваються кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти розслідування масових заворушень. Розглядаються криміналістична характеристика масових заворушень, особливості організації їх розслідування, проведення окремих слідчих (розшукових) дій, використання спеціальних знань та інші.

Запропонований навчальний посібник може бути використаний студентами юридичних вузів та факультетів, курсантами, слухачами спеціальних юридичних закладів Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України, слухачами курсів підвищення кваліфікації слідчих, оперативних працівників, прокурорів, слухачами магістратури, ад'юнктами, аспірантами, науково-педагогічними працівниками при вивченні та викладанні курсу криміналістики, а також у практичній діяльності правоохоронних органів, адвокатів та суддів.

УДК 343.31(477)
ББК 67.9(4Ук)308.11

© Погорецький М.А.,
Татаров О.Ю.,
Сергеева Д.Б.,
Цуцкірідзе М.С., 2014
© ТОВ «ВД «Дакор», 2014

ISBN 978-617-7020-42-3

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ПЕРЕДМОВА	5
§ 1. Криміналістична характеристика масових заворушень	9
<i>Питання для самоконтролю</i>	24
§ 2. Початок досудового розслідування та обставини, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях про масові заворушення	25
<i>Питання для самоконтролю</i>	28
§ 3. Організація розслідування масових заворушень	29
<i>Питання для самоконтролю</i>	33
§ 4. Типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування масових заворушень	34
<i>Питання для самоконтролю</i>	37
§ 5. Організація і тактика провадження слідчих (розшукових) дій та окремих заходів забезпечення кримінального провадження в ході розслідування масових заворушень	38
5.1. Огляд місця події	38
5.2. Затримання	52
5.3. Освідування затриманих і потерпілих	54
5.4. Допит підозрюваних	55
5.5. Допит свідків і потерпілих	66
5.6. Пред'явлення для впізнання	79
5.7. Обшук і тимчасове вилучення майна	90
5.9. Слідчий експеримент	104
<i>Питання для самоконтролю</i>	106
§ 6. Організація провадження негласних слідчих (розшукових) дій в ході розслідування масових заворушень	108
<i>Питання для самоконтролю</i>	112
§ 7. Використання спеціальних знань в ході розслідування масових заворушень	113
<i>Питання для самоконтролю</i>	121
§ 8. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в ході розслідування масових заворушень ..	122
<i>Питання для самоконтролю</i>	131
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	132

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄРДР	— єдиний реєстр досудових розслідувань
ЗМІ	— засоби масової інформації
КК	— Кримінальний кодекс
КПК	— Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	— Міністерство внутрішніх справ
ОВС	— Ограни внутрішніх справ
ОРД	— оперативно-розшукова діяльність
ОРЗ	— оперативно-розшукові заходи
СБУ	— Служба безпеки України
СОГ	— слідчо-оперативно група

ПЕРЕДМОВА

Розвиток будь-якої держави та суспільства зачіпає економічні, соціальні, політичні та інші інтереси окремих громадян, певних соціальних груп, громадських організацій, політичних партій, то-що. Саме від політичного устрою держави, розвитку демократії, державних, політичних, громадських інституцій, економічного стану держави, рівня культури суспільства, традицій, менталітету, національної свідомості та інших чинників залежить реакція вказаних суб'єктів на відповідний стан чи зміни, що проходять у суспільстві та державі. Інколи такі стани чи зміни призводять до соціально-політичної напруги, що нерідко спричиняє масові заворушення, основними причинами яких є політичні, релігійні, соціально-економічні, національні, екологічні та інші проблеми.

Кількість масових заворушень у світі стає загрозливою. Як свідчить досвід останнього десятиліття, вони мали місце у різних країнах світу, незалежно від їх державного устрою, соціально-економічного та політичного стану. Такими країнами були США, Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Туреччина, Індія, Китай, Росія, Білорусія, Грузія, Узбекистан, Таджикистан, Молдова та ін. Масові заворушення у приміській зоні Парижа 2007 року поліція не могла припинити майже місяць, у Греції 2008 року масові заворушення тривали протягом трьох тижнів, для припинення масових заворушень, що виникли у Копенгагені 2007 року, були залучені майже всі правоохоронні сили Данії і навіть підрозділи зі Швеції. Протягом семи тижнів масових заворушень в Сирії 2011 року загинули майже 600 людей, за січень-лютий 2011 року за даними міжнародної правозахисної організації Human Rights Watch внаслідок масових заворушень у Єгипті загинуло щонайменше 297 осіб, із них 32 поліцейських, понад тисячу правоохоронців отримали поранення.

У 2012-2013 р.р. масові заворушення були вчинені студентами в Монреалі, учасниками демонстрації неонацистів в Гамбурзі, радикальними фанатами футболу у Варшаві, представниками політичної опозиції в Москві та Афінах, незадоволеними діючою владою в Аргентині та інших містах світу.

Проблема масових заворушень є актуальною й для України, де в умовах її розбудови як соціально спрямованої правової демократичної держави, створення цивілізованих ринкових відносин політичні, релігійні, соціально-економічні, національні, екологічні проблеми знаходяться в стані загострення. Зазначені проблеми були причиною масових заворушень в Західній Україні, Автономній республіці Крим, Києві та ін. регіонах, що приймали форму міжнаціональних, міжрелігійних зіткнень. Деякі з них набули політизованого характеру.

Не втратила актуальності проблема масових заворушень і на сучасному етапі розвитку українського суспільства та держави. Використання політиками протестних настроїв серед населення в період економічної кризи для досягнення своєї політичної мети також може привести до непередбачених наслідків, зокрема, до масових заворушень.

Масові заворушення причиняють значні збитки державі, суспільству, громадським організаціям та окремим громадянам, завдаючи шкоду життю, здоров'ю, честі й гідності людей, різним формам власності, громадській безпеці, авторитету органів державної влади та управління. Вони порушують громадський порядок, нормальне функціонування державних і громадських установ, ритм суспільного життя та спокій людей.

Зважаючи на суспільну небезпеку, яку спричиняють масові заворушення, відповідальність за них передбачена ст. 294 КК України. Їх розслідування відповідно до ч. 3 ст. 112 КПК України 1960 р. було віднесено до підслідності слідчих Служби безпеки України, за КПК України 2012 р. (ст. 216) досудове розслідування цих злочинів віднесено до компетенції слідчих органів внутрішніх справ. Однак, враховуючи, що вчинення масових заворушень, як правило, супроводжується вчиненням інших злочинів, підслідних як слідчим органів безпеки, так і слідчим органів внутрішніх справ, то при їх розслідуванні створюються слідчо-оперативні групи, до складу яких входять слідчі та оперативні працівники ОВС та органів СБ України. Зазначене обумовлює необхідність набуття теоретичних знань та практичних навичок досудового розслідування масових заворушень вказаними суб'єктами.

Розробкою проблем, пов'язаних із розслідуванням масових заворушень, займалися такі вітчизняні фахівці, як О.О. Вознюк, І.М. Колотун, М.Й. Коржанський, В.В. Кузнецов, В.П. Пономарьов та інші, які досліджували кримінально-правові та кримінологічні

аспекти проблеми; В.І. Бояров, М.І. Скригонюк, В.П. Шалдирван (дисертація “Методика розслідування масових заворушень” 2005 р.), та інші вчені — криміналістичні засади розслідування цього злочину.

Розслідуванню масових заворушень присвятили свої роботи вчені-криміналісти країн СНД, зокрема, В.Н. Григорьев, Л.В. Капича, В. Н. Махов, Г. І. Пічкальов (методичний посібник “Особливості розслідування масових заворушень” М., 1995 р.), Г.І. Чуглазов, О.С. Шаталов (дисертація “Техніко-криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування злочинів, вчинених в умовах масових заворушень” 1993 р.) та інші.

Враховуючи суспільну небезпеку масових заворушень, недостатню наукову розробленість криміналістичних засад їх розслідування, новели КПК України 2012 р., які суттєво змінили засади та порядок досудового провадження, а також те, що у більшості підручників з криміналістики МОН України та спеціальних навчальних закладів Служби безпеки України і МВС недостатньо висвітлені питання розслідування цього злочину, й те, що навчальних посібників, спеціально присвячених його розслідуванню немає, авторським колективом відповідно до навчальних програм з криміналістики, спецкурсу “Актуальні проблеми розслідування окремих видів злочинів”, а також потреб практики підготовлено це навчальне видання, у якому на підставі сучасних засад криміналістичної методики й тактики, а також матеріалів практики викладені особливості розслідування масових заворушень.

Запропонований навчальний посібник може бути використаний студентами юридичних вузів та факультетів, курсантами, слухачами спеціальних навчальних закладів Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ, слухачами курсів підвищення кваліфікації слідчих, оперативних працівників, прокурорів, слухачами магістратури, ад’юнктами, аспірантами, науково-педагогічними працівниками при вивченні та викладанні курсу криміналістики, а також у практичній діяльності правозастосовних органів.

При підготовці навчального посібника використані праці провідних фахівців у галузях кримінального права та кримінології, кримінального процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності, присвячені загально-теоретичним питанням розкриття та розслідування злочинів, а також спеціальним питанням

розкриття та розслідування масових заворушень А.А. Абдульманова, Н.М. Ахтирської, В.П. Бахіна, В.Д. Берназа, П.Д. Біленчука, Н.Г. Бояркіна, В.І. Боярова, В.К. Весельського, В.О. Глушкова, О.Ф. Долженкова, В.С. Зеленецького, А.В. Іщенко, Н.С. Карпова, О.Н. Колесніченка, В.О. Коновалової, В.В. Крутова, В.С. Кузьмічова, В.А. Ліпкана, О.Р. Михайленка, Д.Й. Никифорчука, В.П. Пономарьова, М.М. Руденка, М.В. Салтевського, М.І. Скригонюка, С.М. Стахівського, В.В. Тищенко, Є.Ф. Тищенко, Л.Д. Удалової, В.Г. Хахановського, С.С. Чернявського, П.В. Шалдирвана, А.С. Шаталова, В.Ю. Шепітька, О.Г. Шило, М.Є. Шумили, Б.В. Щура, С.С. Яценка та інших.

Автори висловлюють щирі подяку за рецензування навчального посібника докторам юридичних наук, професорам В.А. Глушкову, А. В.Іщенку та М. Є.Шумило, а також кафедрі правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка й науково-консультативній раді Головного слідчого Управління МВС України, зауваження та побажання яких використані при підготовці цього видання до друку.

§ 1. Криміналістична характеристика масових заворушень

Криміналістична характеристика масових заворушень — це система узагальнених даних про криміналістично значимі ознаки цього злочину, що мають кореляційний зв'язок та служать для побудови і перевірки слідчих версій під час розслідування, а також мають значення для криміналістичного забезпечення його виявлення, розкриття та розслідування.

Криміналістична характеристика масових заворушень містить у собі наступні елементи:

- а) причини та умови вчинення масових заворушень;
- б) предмет злочинного посягання;
- в) спосіб вчинення злочину (у широкому розумінні);
- г) типова слідова картина;
- д) особа злочинця;
- е) особа потерпілого.

Причини та умови вчинення масових заворушень є предметом докладного вивчення та дослідження науки кримінології. В межах їх розгляду як елементу криміналістичної характеристики лише зазначимо, що ними є негативні чинники політичного, соціально-економічного, релігійного та іншого характеру. Інформацію про них можна отримати в ході досудового розслідування із усних повідомлень організаторів та учасників масових заворушень у натовпі; із офіційних заяв чи інтерв'ю їх організаторів у засобах масової інформації; із лозунгів, розміщених на плакатах, стендах чи написаних на стінах будівель, а також в ході оперативно-розшукової діяльності при проведенні відповідних оперативно-розшукових заходів.

Правильне і повне встановлення причин та умов масових заворушень дозволяє висунути версії щодо мети та мотивів організаторів і учасників; кола учасників акції, їх соціально-політичної, вікової та іншої належності.

Серед типових різновидів причин та умов масових заворушень є кризи політичного, економічного характеру, наявність конф-

ліктної ситуації в етнічній, релігійній, національній сферах, соціальна напруга у молодіжних колах тощо.

За причинами і провокуючою подією масові заворушення можна поділити на дві групи:

1) в основі яких лежить так званий "раціональний" екстремізм (від лат. — *extremus* — прихильність до крайніх поглядів і радикальних заходів) — масові заворушення подібні бунту, заколоту, революції. Наприклад, масові заворушення у Єгипті в січні—лютому 2011 року, що призвели до відставки президента країни Хосні Мубарака (саме це було головною вимогою демонстрантів упродовж двох з половиною тижнів протестів). Вимогу про відставку президента, що займав найвищу державну посаду упродовж 30 років, спричинили незадоволення людей рівнем безробіття та мінімальної заробітної платні, нестача житла, зростання цін на продукти, відсутність свободи слова, низький рівень життя та структурно-демографічні фактори.

2) в основі яких лежить "іраціональний" екстремізм — як правило, вчиняються футбольними вболівальниками після футбольних матчів, "скінхедами" тощо. Масові заходи, в першу чергу, пов'язані з проведенням спортивних змагань, можуть провокувати вчинення суспільно-небезпечних діянь і масових заворушень зокрема. Це обумовлено, у першу чергу, масовим характером зазначених заходів, об'єктивною можливістю залучення великої кількості людей (уболівальників, глядачів, сил забезпечення безпеки та правопорядку, спортсменів та ін.). Наприклад, футбольний матч Кубка англійської ліги 1 грудня 2010 року закінчився масовими заворушеннями уболівальників прямо на полі стадіону "Сент-Ендрюс". Ініціаторами заворушень виступили вболівальники однієї з команд, які на 84-й хвилині матчу прорвалися на поле і побігли у бік гостьового сектору, де було близько 4000 чоловік, почали закидати його петардами. У відповідь обрушився град вирваних пластикових сидінь, і тільки втручання понад 500 поліцейських запобігло відкритому зіткненню уболівальників. Тільки через 10 хвилин після завершення матчу поле було очищене від фанатів, проте заворушення перекинулися за межі стадіону.

Даний поділ важливий для методики розслідування зазначених злочинів в умовах їх різноманіття, адже кожна група має свої суттєві особливості розслідування.

Предметом безпосереднього посягання масових заворушень можна визначити:

а) життя та здоров'я, майно осіб, проти яких направлені протиправні дії наговпу безпосередньо;

б) життя та здоров'я працівників правоохоронних органів;

в) життя та здоров'я, майно сторонніх осіб (випадкові перехожі, журналісти, що висвітлювали подію тощо).

Так, наприклад, у кримінальній справі за обвинуваченням Ш., Л., М., З., та ін. у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 71 КК України (масові заворушення — в ред. КК України 1960 р.), порушеній 9 березня 2001 року Слідчим управління СБ України за фактом організації та активної участі у масових безпорядках, які мали місце 9 березня 2001 року з 15 до 16 години на перехресті вулиць Лютеранської та Банкової у м. Києві завдано тілесні ушкодження працівникам міліції та військовослужбовцям внутрішніх військ: одному із них — середньої тяжкості — закритий перелом першого пальця стопи правої ноги; дванадцятьом — легкі тілесні ушкодження різних частин тіла без короткочасного розладу здоров'я. Також під час цих масових заворушень їх активними учасниками трьом працівникам міліції нанесено побої.

У масових заворушеннях, що відбувалися у січні 2005 року у Франції, 61-річний громадянин тушив свій підпалений автомобіль, в результаті чого був побитий їх учасниками. Від отриманих тілесних ушкоджень він помер.

В ході масових заворушень у березні 2006 р. у Великобританії під час футбольного матчу перехожим К. і Л. були причинені відповідно середньої тяжкості і легкі тілесні ушкодження без короткочасного розладу здоров'я, а репортеру С. нанесено побої.

Для будівель та споруд характерні такі пошкодження, як побиття вікон, вітрин, зламання меблів, офісної техніки, пошкодження світлофорів, дорожніх знаків, рекламних плакатів, знищення зелених насаджень, руйнування огорожі, обладнання парків, дитячих майданчиків тощо. Для автотранспорту — підпалювання, перевертання, скидання з мостів та пошкодження у інший спосіб. Дослідження масових заворушень показує, що їх учасники нерідко пошкоджують легкові та вантажні автомобілі, рейсові автобуси; спеціальні автомобілі швидкої допомоги, пожежної допомоги, ДАІ, спеціального автотранспорту міліції та ін.).

У тій же кримінальній справі за обвинуваченням Ш., Л., М., З., та ін. у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 71 КК України (масові заворушення в ред. КК України 1960 р.), порушеної 9 березня 2001 року Слідчим управління СБ України за фактом

організації та активної участі у масових безпорядках, які мали місце 9 березня 2001 року з 15 до 16 години на перехресті вулиць Лютеранської та Банкової у м. Києві, зазначені обвинувачені та інші організатори масових заворушень очолили колону УНА-УНСО, прослідували вулицями м. Києва, підбурюючи учасників натовпу антигромадськими, спрямованими на створення негативного ставлення до правопорядку закликами, і близько 14 години 45 хвилин разом з іншими учасниками натовпу прибули на вул. Богомольця, 10 до будівель Міністерства внутрішніх справ України, де активні учасники, серед яких були Н., Г., Б., З. з метою дезорганізації діяльності сил правопорядку та спричинення шкоди їх авторитету продовжили масові безпорядки, пошкодили 420 квадратних метрів тимчасового дерев'яного паркану, завдавши матеріальної шкоди на суму 5999 гривень, та закидали курячими яйцями приміщення КПП МВС України, тим самим пошкодивши 80 квадратних метрів його фасаду, чим завдали матеріальної шкоди на суму 6056 гривень, а всього матеріальної шкоди державі — на суму 12055 гривень.

Встановлення предмету злочинного посягання, характеру та розміру завданої шкоди є обов'язковим для визначення об'єктивної сторони масових заворушень (погромів, підпалів, знищення майна тощо).

Предмет злочинного посягання слід встановлювати як в ході оперативно-розшукової діяльності, так і в ході проведення досудового розслідування шляхом проведення слідчих (розшукових) дій: огляду місця події, допитів свідків, потерпілих, підозрюваних, проведення відповідних видів судових експертиз, огляду медичної документації потерпілих, допитів лікарів, рятувальників тощо. Отримані відомості дають можливість висунути версії про причинно-наслідковий зв'язок шкоди, що настала, із діями конкретних осіб-учасників масових заворушень; про час вчинення масових заворушень (настання спричиненої шкоди); про причинно-наслідковий зв'язок видів шкоди з використаними знаряддями і способом вчинення злочину; про коло свідків (можливих очевидців); за допомогою спеціалістів більш повно встановити слідову картину масових заворушень.

Дослідження показали, що в загальному обсязі вчинених учасниками масових заворушень, що відбулися на території колишнього СРСР, велика частина (близько 70%) спрямована проти життя, здоров'я, гідності й індивідуальної власності громадян.

У меншості (близько 30%) — протиправні акції посягали на державну і колективну власність. Серед осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за масові заворушення, а також за масові заворушення й інші злочини, переважають учасники, що вчиняють злочинні дії, охоплювані ознаками ст. 294 КК (у середньому — 46,2% від загальної кількості учасників заворушень). Далі в порядку убутання йдуть притягнуті до відповідальності у сукупності: за масові заворушення й вбивство (у середньому 20,9%); за масові заворушення й грабіж або розбій (у середньому 10,5%); за масові заворушення й згвалтування (у середньому 7,9%); за масові заворушення й злісне хуліганство.

Помічено також, що в ході масових заворушень, пов'язаних з високим ступенем загострення міжнаціональних, міжрелігійних стосунків, предметом злочинного посягання переважно є життя, здоров'я та приватна власність громадян. У масових заворушеннях, що мають більш політизований характер, переважає доля посягань на державну та колективну власність, будівлі органів влади, органів правопорядку і, перш за все, органів внутрішніх справ.

Спосіб вчинення масових заворушень як елемент криміналістичної характеристики включає в себе підготовку, безпосередньо вчинення злочину, який вважається закінченим з моменту вчинення першої дії, що охоплюється диспозицією ст. 294 КК України, та дії з приховання слідів злочину, знярядь злочину.

Підготовка чи організація масових заворушень здійснюється шляхом скликання натовпу (публічні виступи, заклики, поширення слухів, що перекручують дії представників влади, виготовлення листівок, "петицій", "програм", прийняття "звернень", "резолуцій", подачі тривожних сигналів та вчинення інших діянь, що мають метою зібрати натовп для вчинення масових заворушень); підбурювання людей, які стихійно зібралися, до масових виступів, насильства, погромів, підпалів, захоплення будівель або споруд, насильницького виселення громадян, знищення майна, збройного опору представникам влади; шляхом керівництва натовпом чи окремими його групами при вчиненні масових заворушень. До організації масових заворушень належать і провокаційні дії, спрямовані на участь натовпу чи окремих його груп у масових заворушеннях. Типовим способом організації масових заворушень є поширення серед натовпу неправдивої інформації, розробка сценарію дій натовпу, розподіл ролей серед активних учасників чи окремих груп масових заворушень тощо.

Активна участь у масових заворушеннях здійснюється способами вчинення значних за характером чи об'ємом дій, що полягають у погромах, підпалах, знищенні майна, захопленні будівель або споруд, насильницькому виселенні громадян, опору представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовуються як зброя.

Погроми — це знищення чи руйнування приміщень: житла, установ, підприємств, магазинів, ресторанів, кіосків та інших об'єктів будь-якої форми власності.

У ході масових заворушень, пов'язаних з високим ступенем загострення міжнаціональних, міжрелігійних відносин переважає частка злочинів, спрямованих проти особи й індивідуальної власності громадян. У тих масових заворушеннях, що мають більш політизований характер, зростає частка посягань на державну й колективну власність.

Підпали — це здійснення дій, що призвели до запалення споруд чи майна, навіть якщо вони не були пошкоджені, оскільки пожежу, що розпочалася, вдалося згасити.

Знищення майна — це завдання шкоди державному, колективному чи індивідуальному майну (крім погромів приміщень як таких), яке виявилось в його пошкодженні, що призвело до повної втрати його споживчих властивостей.

Під насильством над особою слід розуміти нанесення побоїв, ударів; знущання, катування, заподіяння будь-яких за ступенем тяжкості тілесних ушкоджень одному чи декільком потерпілим; незаконне обмеження свободи пересування та інших особистих та конституційних прав і свобод. Застосування насильства можливе й щодо представників влади, наприклад, з метою звільнення затриманих або вчинення самосуду над ними. При цьому застосування насильства при вчиненні самосуду саме по собі утворює ознаку насильства над особою.

Опір представникам влади із застосуванням зброї й інших предметів, що використовувалися як зброя — це перешкоджання представникам влади й іншим уповноваженим особам, залученим для відновлення порядку, виконання своїх повноважень, що супроводжується застосуванням або погрозою застосування хоча б одним із учасників масових заворушень вогнепальної, холодної зброї чи інших предметів, що використовуються як зброя.

Зброя — це засоби, що за своєю природою призначені для ураження живої цілі. Інші предмети, що використовуються як

зброя — це будь-які предмети, що використовуються для насильства над особою, погромів, підпалів, знищення майна, опору представникам влади (металеві пруття, каміння, дерев'яні та гуртові палиці тощо).

Встановлення способу вчинення масових заворушень дозволяє висувати версії щодо кількості учасників злочину, ступеня їх підготовки (злочин був вчинений спонтанно або заздалегідь спланований і належним чином підготовлений), причинно-наслідкового зв'язку із об'єктом посягання, шкодою та виявленими на місці події слідами і знаряддями, ролі кожного учасника акції.

Способи приховання масових заворушень є формою протидії їх розслідуванню. Протидія розслідуванню — це будь-яка умисна діяльність учасників масових заворушень чи інших осіб (їх зв'язків), що здійснюється з метою перешкоджання розслідуванню та прийняття у кримінальному провадженні законного та обґрунтованого рішення.

Перешкоджання розслідуванню масових заворушень полягає в недопущенні включення відповідної доказової інформації у сферу кримінального судочинства та використання її в процесі розслідування зазначених кримінальних правопорушень.

Ця діяльність здійснюється у такі способи: попередня підготовка неправдивого алібі; негайне залишення місця вчинення масових заворушень; використання масок та інших засобів маскування учасників масових заворушень, перевдягання; знищення знарядь, використаних для вчинення погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель або споруд, насильницького виселення громадян, опір представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя; знищення слідів на місці злочину; відмова від дачі показань; невиконання необхідних дій; ухилення від явки в органи розслідування; приховування речових та інших джерел доказів; створення неправдивих слідів; повідомлення неправдивих відомостей, заяв; залякування, підкуп та інший вплив на свідків і потерпілих, а також інших учасників масових заворушень; симуляція психічного захворювання тощо.

Знання способів приховання масових заворушень як засобів протидії розслідуванню дає можливість слідчому, прокурору правильно обрати тактику та засоби їх подолання, встановлення об'єктивних обставин вчинення кримінального правопорушення та прийняття у провадженні законних і обґрунтованих рішень.

Знаряддя вчинення масових заворушень — це спеціально виготовлені або пристосовані предмети оточуючого середовища, зброя тощо, за допомогою яких реалізується обраний учасниками масових заворушень спосіб їх вчинення.

Основними видами знарядь вчинення масових заворушень є:

а) знаряддя спеціально виготовлені чи пристосовані, що приносяться учасниками масових заворушень на місце події, наприклад: металеві пруття; гумові чи дерев'яні палиці; бейсбольні бити (у тому числі саморобні); каміння; пляшки із запалювальною рідиною (так званий "коктейль Молотова"); хімічні та інші небезпечні речовини (засоби активної самооборони — газові балончики; перцева суміш; лак для волосся тощо); обрізки металевих труб (у тому числі й спеціально обладнані рукояткою для зручності тримання, а також з виготовленими рваними краями, металевими шарами, з прикрученими цепками, тощо); ножі, кастети-ножі; кастети, нунчаку; цепки тощо; багри для викидання щитів у міліціонерів та військовослужбовців, вогнепальна зброя;

б) знаряддя, обладнання та інші предмети обстановки, що використовуються для вчинення масових заворушень, наприклад, кийки від прапорів, плакатів, транспарантів тощо; лавки з парків, площ; урни для сміття; секції огорожі для тарану заслону правоохоронців тощо; каміння, підібрані на місці події; автотранспорт, який використовується в якості тарану тощо;

в) знаряддя, відібране під час сутичок у працівників правоохоронних органів (гумові кийки; щити; вогнепальна зброя; лопати, багри, ломи тощо).

Так, наприклад, під час масових заворушень у Києві 9 березня 2001 року використовувалися як знаряддя злочину: газові балончики, гумові кийки, пляшки із запалювальною сумішшю, холодна зброя ударно-роздробляючої дії, інші предмети: уламки від пошкодженого паркану, металеві та дерев'яні палиці, каміння, секції металевої огорожі, пляшки, гайки, металеві прутки, шматки дроту, курячі яйця тощо.

Пошук і фіксація знарядь вчинення масових заворушень в ході оперативно-розшукового документування та огляду місця події дозволяє висунути версії про ретельність підготовки знарядь, що підтверджує сплановану підготовку вчинення масових заворушень та умисел їх учасників; запланований спосіб вчинення злочину та ступінь організованості (форми співучасті) — злагодженість та послідовність використання знарядь; про об'єкти пошуку під час

проведення обшуків особи чи її помешкання, автомобіля тощо (подібні знаряддя; матеріали та інструмент для виготовлення знарядь тощо); щодо характерних слідів використання знарядь, у тому числі в ході освідчування підозрюваної особи (розташування мозолів, синців від кастету, сліди запалювальної речовини (керосину, бензину, пороху) на руках та одязі). Однорідність матеріалів і видів знарядь у різних учасників масових заворушень, зокрема, ще не встановлених, дозволяє організувати роботу з виявлення цих знарядь та їх власників, звузивши коло підозрюваних. Вид та функціональне призначення знарядь допомагає з'ясуванню мети учасників масових заворушень та мотивів організаторів. Висунуті версії мають перевірятись в ході проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій.

Типову слідову картину вчинення масових заворушень становлять:

а) сліди на тілі учасників масових заворушень і потерпілих у вигляді тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, а також інші сліди (пошкодження одягу, сліди-нашарування речовин, що застосовувалися в процесі вчинення заворушень), що мають встановлюватися з прив'язкою до причин і часу виникнення;

б) сліди у пам'яті очевидців, потерпілих, учасників масових заворушень, які можуть бути допитані відповідно їх процесуального статусу;

в) знаряддя нападу (металеві пруття, гумові, дерев'яні палиці, каміння), використані та невикористані пляшки, каністри та інший посуд із запалювальною сумішшю, упакування знарядь нападу (сумки, пакети, газети) тощо;

г) залишки на місці події агітаційних матеріалів та інших засобів: листівки, плакати, написи лозунгів на стінах будівель, споруд, партійна символіка, прапори тощо;

д) залишені, загублені або забуті на місці події учасниками масових заворушень особисті речі: документи чи їх фрагменти, одяг, взуття чи їх фрагменти, тощо;

е) сліди завданої майнової шкоди: знищені чи пошкоджені будівлі, споруди, огорожі, системи відеоспостереження, автотранспорт та інша техніка, відео-, телеобладнання кореспондентів, обмундирування міліціонерів, військовослужбовців, потерпілих тощо.

Оскільки масові заворушення мають тривалий і публічний характер, то, як правило, перебіг подій та сліди кримінального

правопорушення фіксуються відеозаписом як засобів масової інформації, так і груп документування органів правопорядку.

Повна і своєчасна фіксація слідової картини відеозаписом груп документування правоохоронних органів та ЗМІ, в тому числі й в ході ОРД та досудового провадження, дозволяє висунути версії щодо участі конкретної особи у масових заворушеннях в конкретному місці та у конкретний проміжок часу, щодо форми цієї участі; про належність особи до певних неформальних об'єднань тощо; підтвердити реальність настання шкоди від застосованих учасниками масових заворушень і виявлених на місці події знарядь; щодо мотивів та мети учасників масових заворушень.

Особа злочинця. Згідно Кримінального кодексу України суб'єктами масових заворушень можуть бути особи, що досягли 16-літнього віку. Як свідчить практика, до масових заворушень стають причетними десятки чи сотні організаторів і сотні (тисячі) активних учасників.

Особи, що знаходилися в натовпі в ході масових заворушень, і не вчинили зазначених у ст. 294 КК суспільно небезпечних дій, не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за цією статтею. Їх дії можуть кваліфікуватися в залежності від наявності в них ознак складів злочинів, передбачених відповідними статтями КК України. Якщо ж особи, що знаходилися в натовпі, що безчинствував, безпосередньо самі протиправних дій не вчиняли, то вони не підлягають кримінальній відповідальності.

Слід зазначити, що в законодавстві низки країн є норми, що дозволяють здійснювати поліцейський примус щодо осіб у натовпі, які не здійснюють правопорушень, а, наприклад, відмовляються залишити місце події.

Натовп — характерний елемент криміналістичної характеристики масових заворушень. Він являє собою сукупність багаточисельної кількості людей, яка поєднана як однією, так з різними цілями і які, в тому числі за різних обставин, з'явилися у відповідному місці. Таке зібрання може бути як цілеспрямованим, так і стихійним, число якого може розростатися під впливом різних чинників як організованого, так і стихійного характеру. Натовпу, як правило, характерне зростання негативних емоцій, що викликаються певними діями організаторів та активних учасників масових заворушень, що призводять до незаконних дій, передбачених ст. 294 КК України.

Учасники натовпу можуть мати політичні, соціально-економічні, релігійні цілі, проте наслідками цих дій можуть бути на-

сильства над особою, в тому числі й із завданням тілесних ушкоджень і навіть смерті, погроми, підпали, знищення майна, захоплення будівель або споруд, насильницькі виселення громадян, опір представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя.

Останнім часом склад учасників масових заворушень значно розширився. Як і в минулі роки, серед учасників масових заворушень переважає молодь. Разом з тим, як зарубіжний, так і вітчизняний досвід свідчить про те, що учасниками масових заворушень стають також громадяни середнього віку і навіть літні люди. Помітно зросла кількість представників інтелігенції. Причому роль останньої як носія і виразника національної свідомості досить вагома. У низці випадків інтелігенція виступає як генератор масових заворушень, особливо тих, що мають політичний, соціально-економічний, національний характер.

Результати досліджень дають підстави для висновку, що рушійну силу соціальних конфліктів останніх років, що переростають у масові заворушення, складають групи населення, яким характерна політична, національна нетерпимість, схильність до радикальних насильницьких заходів у досягненні своїх цілей.

Згідно з результатами проведених кримінологічних досліджень до складу організаторів та активних учасників масових заворушень входять особи, що мають, як правило, політичні, економічні цілі, досвід ведення мітингової пропаганди, вміння не лише оголосити, а й використовувати нерозв'язаність актуальних соціально-економічних, політичних, національних та інших проблем для втягування в орбіту масових заворушень широких верств та мас населення.

Характерною рисою масових заворушень ірраціонально-екстремістського типу є властивий ситуаційно-імпровізований, імпульсивний характер, обумовлений раптово виниклим невизначеним наміром учасників, які здебільшого діють у складі неорганізованих соціальних груп, що не мають попередньої змови. Так, наприклад, 9 червня 2002 р. після закінчення футбольного матчу Росія — Японія у Москві натовп молоді спонтанно почав погроми на Манежній площі, внаслідок яких 1 особу було вбито, поранено 18 працівників міліції, зруйновано 200 вітрин, пошкоджено 60 автомобілів. Обвинувачення пред'явлено 36 активним учасникам заворушень. Але за даними слідства, не було жодного організатора. Преса вважає, що "уболівальники

в якійсь момент перетворилися в озвірілий натовп...". Цьому міг сприяти фрагмент з фільму "Великий Лебовські", який був показаний як рекламний ролик на величезному екрані, на якому транслювався футбольний матч — дикого вигляду громила крушить бейсбольною биткою легковий автомобіль.

Проведені результати соціологічного дослідження складу учасників масових заворушень свідчать, що за глибиною та стійкістю антисоціальної спрямованості в них переважають особи, що належать до ситуаційного (54%) і випадкового (45%) типу особистості. Більшість таких осіб за місцем роботи характеризуються позитивно (78%), не мали судимості (92%) і вчинювали злочини під впливом зовнішніх факторів (натовпу, знайомих, слухів тощо). Серед учасників масових заворушень виявилось осіб із значною негативною деформацією морально-психологічних якостей лише 9%, а осіб, що є учасниками злочинних угруповань — 3%.

Разом з цим мають місце непоодинокі факти, коли масовим заворушенням передують підготовча робота їх організаторів, у якій бере участь значна кількість осіб. У самому натовпі, як правило, має місце слабо виражена спеціалізація рольової діяльності лідерів (організаторів) і виконавців. Причому цілі й шляхи їх досягнення в організаторів та виконавців не завжди збігаються. Як правило, організатори прагнуть використовувати загальні для всіх учасників натовпу ідеї, прагнення. Далі ж, у ході масових заворушень, цілі й дії організаторів і виконавців, представників різних верств населення усе більш різняться і можуть призвести до виходу виконавців з-під контролю організаторів, що нерідко призводить до непередбачуваного розвитку ходу подій. Усе це пов'язано не тільки з розходженням в цілях і способах їх досягнення, рольових функціях учасників, а й належністю учасників натовпу до різних соціальних, вікових та інших груп населення.

Загальні характерні риси можна виділити й в діях організаторів, підбурювачів та інших активних учасників масових заворушень. Ці особи часом штучно загострюють напруженість шляхом зосередження уваги населення на найбільш гострих, що знаходять найбільший резонанс політичних, соціально-економічних, міжнаціональних, екологічних й інших проблемах, свідомо втягують у проведення несанкціонованих й інших заходів, що порушують громадський порядок, найбільш податливі для впливу вікові, соціальні й інші групи громадян, як неповнолітні, молодь,

особи, що мають різні соціальні відхилення. У ряді випадків примушують громадян до участі в масових заворушеннях шляхом прямих погроз, а також пікетування прохідних підприємств, установ, тощо. Виконання вимог, висунутих учасниками масових заворушень, не завжди призводить до зменшення ступеня гостроти ситуації, оскільки для організаторів і підбурювачів часом важливі не стільки проголошені ними публічні цілі, як підтримка високого рівня напруженості серед тих осіб, що зібралися з їх ініціативи.

Серед учасників масових заворушень переважають чоловіки корінної національності. Це пов'язано з політичними, соціально-економічними і міжнаціональними відносинами у певних регіонах, що загострилися й були підґрунтям багатьох масових заворушень. Учасники масових заворушень інших національностей складають набагато меншу частку.

Активними учасниками масових заворушень є молодь до 30 років. Її активність пояснюється властивими людям цього віку психологічними особливостями, життєвою недосвідченістю, відсутністю вміння сполучити сприйняття подій із критичною оцінкою своїх дій. Активна участь молоді у масових заворушеннях пояснюється також соціальними аспектами формування особистості в цьому віці, рівнем освіченості, послабленим виховним впливом у родині, школі, навчальних закладах і за місцем роботи. Частка молоді й неповнолітніх учасників масових заворушень збільшилася в середньому на 15%. Ця особливість відповідає загальній тенденції "омолодження" злочинності. Особи старше за 30 років серед учасників масових заворушень представлені в менш значній кількості, причому, чим старше відповідна вікова група, тим менша частка її учасників (30-40 років — 6,5-30%; старше 40 років — 2-5%). Сама тенденція зменшення частки учасників масових заворушень з підвищенням віку пов'язана насамперед із соціальними причинами: з підвищенням віку людина усвідомлює можливість обирати самотійну лінію поведінки, не обов'язково пов'язану з протиправними діями.

У соціальному складі учасників масових заворушень відзначається обґрунтована закономірність: склад учасників масових заворушень, як правило, обумовлений питомою вагою відповідної соціальної категорії серед жителів регіону, де мали місце масові заворушення. Частіше переважають промислові робітники, учні й сільськогосподарські робітники. Існує обумовлена об'єктивною обстановкою небезпечна тенденція збільшення частки учасників

масових заворушень, що не займаються суспільно-корисною працею.

У складі учасників масових заворушень останніх років переважають особи із середньою та вищою освітою (68%) на відміну від минулих років, коли переважали учасники з освітою нижче середньої (90%).

Значно зменшилася серед учасників масових заворушень частка осіб, що мають судимість (на 15-20%). Пояснюється це як політизацією багатьох масових заворушень, так і різким збільшенням частки осіб, звільнених від кримінальної відповідальності на стадії досудового розслідування. Як правило, чим вищий рівень політизації конфлікту, тим менша частка осіб-учасників масових заворушень, що мають судимість. Разом з цим, незважаючи на меншу частку участі раніше засуджених осіб у масових заворушеннях, вони в низці випадків стають не тільки активними учасниками, а й організаторами окремих масових заворушень. Ця особливість пояснюється все більшою згуртованістю й організованістю осіб цієї категорії.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень щодо учасників масових заворушень дозволив зробити висновок про те, що більшість з них має невисокий рівень місячних доходів. Значна частина з них у ході масових заворушень була в нетверезому стані чи під впливом наркотиків (понад 20%).

Жінки — активні учасниці масових заворушень характеризуються як особистості істеричного складу, зухвалістю, жорстокістю, як правило, низьким рівнем освіти, відсутністю дітей.

Мотиви і мета організаторів і активних учасників масових заворушень на кваліфікацію їх дій не впливають, але можуть бути враховані судом при призначенні покарання. Аналіз результатів досліджень мети і мотивів участі в масових заворушеннях осіб, засуджених за зазначений злочин за часів незалежності України, дозволив зробити висновок, що: 62% діяли з хуліганських спонукань; 58% — на національному ґрунті; 22% були незадоволені діями місцевих правоохоронних і судових органів, а 18% — місцевої влади; 13% мали корисливі мотиви. За домінуючою спрямованістю особи злочинців і за їх мотивацією кількість вчинених ними насильницьких злочинів у 14 разів перевищує корисливі.

Особа потерпілого. Потерпілими у масових заворушеннях визнаються особи, яким цим злочином заподіяна моральна, фізична чи майнова шкода. Оскільки масові заворушення супроводжуються

насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, то потерпілими від цього злочину можуть бути будь-які особи (особи, які випадково виявилися на місці події, перехожі, працівники установ, торговельних майданчиків, що виявилися поруч чи в епіцентрі масових заворушень, представники влади та ін.), яким завдана моральна шкода, а також відносно яких здійснені будь-які насильницькі дії (затримання, тілесні ушкодження будь-якого ступеню тощо), власники знищеного майна (автомобілів, кіосків, лотків з товарами, вітрин та вікон магазинів та інших будівель тощо), захоплених будівель або споруд.

Особа, якій масовими заворушеннями заподіяна моральна, фізична чи майнова шкода набуває статусу потерпілого як учасника кримінального процесу лише після подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого (ч. 2 ст. 55 КПК України).

Закон не містить ніяких обмежень для визнання фізичної особи потерпілою, якщо у кримінальному провадженні є фактичні дані, що вказують на те, що їй масовими заворушеннями завдана моральна, фізична чи майнова шкода. Тобто потерпілим від масових заворушень визнається особа незалежно від її віку та дієздатності.

Незалежно від того, за яким епізодом масових заворушень особа визнана потерпілою, вона є учасником кримінального процесу у всьому кримінальному провадженні і вправі оскаржувати вирок у частині, що їй стосується безпосередньо, або в цілому.

КПК України 2012 р. передбачає можливість визнання потерпілою особою також і юридичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди (ч. 1 ст. 55 КПК України). За КПК України 1960 р. юридична особа могла бути визнаною лише цивільним позивачем (ч. 1 ст. 50 КПК).

Потерпілих від масових заворушень можна угрупувати наступним чином:

1. Працівники правоохоронних органів, військовослужбовці, які були задіяні для охорони правопорядку під час проведення масових заходів до початку масових заворушень та (або) приймали участь у стриманні натовпу.

2. Особи, на яких направлена основна агресія натовпу: керівники чи власники установ, підприємств та організацій, пред-

ставники національних меншин, інших віросповідань у разі виникнення масових заворушень на міжнаціональному, міжетнічному, релігійному ґрунті в місцях їх компактного проживання чи перебування, вболівальники команди-суперника тощо.

3. Особи, які перебували на території вчинення масових заворушень: працівники, керівники та власники підприємств, організацій, установ, комерційних структур, які знаходилися на шляху натовпу і були піддані погромам; мешканці будівель, розташованих на шляху натовпу, який вчинює підпали, знищення або пошкодження майна — наприклад, побиття скла у вікнах та ін.; особи, які випадково потрапили до натовпу, не переслідуючи мету участі у масових заворушеннях (пенсіонери, особи похилого віку, жінки, малолітні), а також власники автомобілів, що знаходилися на території, де проходили масові заворушення.

Аналіз інформації про потерпілих осіб дозволяє висунути версії про мотиви заворушень та про особу злочинця. Зокрема, приналежність потерпілих до якоїсь однієї національності (наприклад, роми, татари, росіяни) або до групи осіб, що об'єднані регіональною приналежністю (вихідці з країн Азії, "особи кавказької національності" та ін.) дає підстави висунути версії про наявність в основі масових заворушень міжнаціонального, міжетнічного конфлікту та про особу злочинців — організаторів та активних учасників заворушень, наприклад, молодь, об'єднана у молодіжні націоналістичні екстремістські (в тому числі профашистські) організації, що дає можливість шукати винуватих у певному середовищі.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть елементи криміналістичної характеристики масових заворушень.
2. У чому полягають причини та умови виникнення масових заворушень?
3. Що є предметом безпосереднього злочинного посягання масових заворушень?
4. Охарактеризуйте особу злочинця та особу потерпілого від цього злочину.

§2. Початок досудового розслідування та обставини, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях про масові заворушення

Відповідно до ст. 214 КПК України слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування. Особливістю початку розслідування масових заворушень є те, що його приводом, як правило, є безпосереднє виявлення ознак масових заворушень оперативними підрозділами, слідчим чи прокурором. Результати аналізу кримінальних справ про масові заворушення в колишньому СРСР, в країнах — колишніх республіках СРСР та Україні свідчать про те, що розслідування у таких справах, як правило, починалися за фактом вчинення масових заворушень, а не відносно конкретних осіб.

Відповідно ч. 1 ст. 214 КПК України приводами для початку досудового розслідування масових заворушень можуть бути заяви або повідомлення підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян про участь певних осіб в організації масових заворушень, що супроводжувалися насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, чи про активну участь певних осіб у масових заворушеннях; повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу на місці організації масових заворушень чи при активній участі певних осіб у масових заворушеннях, що супроводжувалися насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням

майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, масових заворушеннях або затриманні їх на місці вчинення злочину, передбаченого ст. 294 КК України; явка з повинною; повідомлення, опубліковані в пресі тощо.

Масові заворушення безперечно є очевидними злочинами, тому досудове розслідування, як правило, починається одразу після факту вчинення діянь, передбачених ст. 294 КК України, або під час їх вчинення, якщо злочин ще триває. Інколи виникають складнощі із правильною кваліфікацією цього злочину, оскільки масові заворушення можуть вчинюватися протягом декількох днів на значній території або у певному регіоні. Тоді за окремими фактами протиправних діянь можуть починатися окремі розслідування, що пізніше, за наявності достовірної інформації, що ці кримінальні правопорушення вчинені однією групою активних учасників масових заворушень, об'єднуються у єдине провадження та перекваліфікуються. Так, наприклад, у Криму 23 червня 1995 року під час бійки у с. Курортне загинули два її учасники — кримські татари. Пізніше натовп кримських татар вчинив погром на тому ж ринку, де відбулася бійка, знищивши декілька кіосків та кафе. 24 червня натовп захопив у заручники дільничного інспектора міліції, піддав погрому помешкання інших працівників міліції, які напередодні брали участь у припиненні погромів та законно застосовували зброю (здійснили постріли вгору). 25 червня, натовп, що зібрався на поховання загиблих 23 червня, вчинив погроми та підпали близько 50 об'єктів (кафе, ресторани тощо) у містах Феодосія, Коктебель, Судак, с. Щебетівка, блокував Феодосійський міський відділ міліції, захопив у заручники начальника відділу, вимагаючи звільнення затриманих. Масові заворушення були припинені увечері 25 червня силами правоохоронних органів. Перед тим, як більшість ніж 80 епізодів злочинних дій було об'єднано у одне провадження, справи за фактами окремих погромів, підпалів, спричинення тілесних ушкоджень і т. ін. порушувалися і розслідувалися слідчими прокуратури і ОВС окремо у двох районах Криму.

Необхідно враховувати й те, що у ході масових заворушень можуть відбуватися численні (від кількох сотень до декількох тисяч епізодів) і різноманітні кримінальні правопорушення. Частина цих злочинів схожа за об'єктивною стороною з масовими

заворушеннями. У низці випадків вони самостійно кваліфікуються за іншими статтями КК України і можуть вчинятися у сукупності з масовими заворушеннями. Серед них можна назвати наступні (перелік дається в порядку зростання номерів статей Кримінального кодексу України): дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110.); вбивство, у тому числі за обтяжуючих обставин (ст. 115); умисне тяжке (ст. 121), середньої тяжкості (ст. 122), легке (ст. 125) тілесне ушкодження; погроза вбивством (ст. 129); зґвалтування (ст. 152); порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії (ст. 161); незаконне перетинання державного кордону (ст. 331); крадіжка (ст. 185), грабіж (ст. 186), розбій (ст. 187), у тому числі в особливо великих розмірах; умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194); придбання або збут майна, завідомо здобутого злочинним шляхом (ст. 198); сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності (ст. 256); бандитизм (ст. 257); викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262); незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263); пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277); блокування транспортних комунікацій, а також захоплення транспортного підприємства (ст. 279); заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295); хуліганство (ст. 296); нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури (ст. 298); наруга над державними символами (ст. 338); захоплення державних або громадських будівель чи споруд (ст. 341); опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві (ст. 342); приховування злочину (ст. 396) та інші.

Успішне виконання завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК України) потребує встановлення в ході досудового розслідування масових заворушень всіх обставин, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо цієї категорії злочинів. Відповідно до ст. 91 КПК України у кримінальному провадженні про масові заворушення підлягають доказуванню:

1) подія масових заворушень (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

2) винуватість обвинуваченого у вчиненні організації масових заворушень, що супроводжувалися насильством над особою, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовуються як зброя, а також активна участь у масових заворушеннях або активної участі у них; форма вини, мотив і мета вчинення злочину;

3) вид і розмір шкоди, завданої злочином, а також розмір процесуальних витрат;

4) обставини, що впливають на ступінь тяжкості вчиненого злочину, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть приводи для початку досудового розслідування масових заворушень.
2. Назвіть обставини, що підлягають доказуванню в ході розслідування масових заворушень.

§ 3. Організація розслідування масових заворушень

Під час вчинення масштабних масових заворушень, виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, що супроводжуються насильством над громадянами, обмеженням їх прав та свобод, блокуванням або захопленням окремих особливо важливих об'єктів, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування з метою нормалізації обстановки, відновлення правопорядку та можливості реалізації конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для нормального функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших інститутів громадянського суспільства згідно Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану" від 16.03.2000 р. Указом Президента України на всій території держави або в окремому регіоні може бути введений надзвичайний стан.

Указом Президента України про введення надзвичайного стану в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням або злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей на період надзвичайного стану можуть запроваджуватися такі заходи: 1) встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться надзвичайний стан; 2) обмеження руху транспортних засобів та їх огляд; 3) посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства; 4) заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом; 5) заборона страйків та інші. Звичайно, режим надзвичайного стану повинен використовуватися органами досудового розслідування та сприяти швидкому, повному та неупередженому розслідуванню вчинених злочинів.

Складність організації розслідування масових заворушень залежить, в першу чергу, від їх масштабності. У випадку, коли

вчинені масові заворушення ірраціонального типу, наприклад, футбольними фанатами, то такий злочин може бути розслідуваний невеликою групою місцевих слідчих без створення слідчо-оперативної групи (СОГ).

У більшості випадків розслідування масштабних масових заворушень, можливе лише силами слідчо-оперативних груп, у тому числі міжвідомчих, що створюються та функціонують у відповідності з положеннями Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, затвердженої Наказом МВС України № 700 від 14.08.2012 р. На випадок виникнення масових заворушень використовується заздалегідь розроблений план, спрямований на їх припинення. У ході такої роботи багатьох відомств і служб реалізується принцип взаємодії і, перш за все, між слідчими та оперативними підрозділами, уповноваженими на проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій.

Створена для розслідування масштабних масових заворушень СОГ може включати в себе слідчих та працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ (кримінальної, транспортної та спеціальної міліції, спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю, державної автомобільної інспекції та ін.), органів безпеки (контррозвідки, військової контррозвідки, захисту національної державності, боротьби з корупцією і організованою злочинною діяльністю, боротьби з тероризмом і захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів, інформаційно-аналітичного, оперативно-технічного, оперативного документування, адміністративно-господарського), органів державної пенітенціарної служби, органів Державної прикордонної служби України та нараховувати від декількох десятків до сотень чоловік.

Враховуючи великі обсяги слідчо-оперативної роботи при розслідуванні масових заворушень, оперативні працівники і слідчі відряджаються для роботи в СОГ на тривалий термін. Відповідно до вимог відомчих нормативних актів відрядження слідчих з одного органу в інший вирішується керівниками цих відомств або їх уповноваженими заступниками. Відповідальність за обґрунтованість клопотань про прикомандирування слідчих і їх ефективне використання, а також компенсація витрат на їх

відрядження й утримання покладається на керівництво органів, до яких слідчі відряджаються.

Перевагою такого кадрового забезпечення розслідування масових заворушень є швидкість концентрації зусиль для розслідування злочину цього виду, відсутність особистої зацікавленості прикомандированих працівників у результаті розслідування та зменшення незаконного впливу на них.

Треба враховувати, що населення міста, району, регіону де відбулися масові заворушення, як правило, поділяється за приналежністю до тих чи інших національностей, етнічних груп, партій або за іншими ознаками на протиборствуючі, ворогуючі групи або угруповання, і їх ворожнеча інколи доходить до збройного конфлікту. Тому слідчі місцевих правоохоронних органів можуть розглядатися як прибічники тієї чи іншої сторони, особливо коли масові заворушення направлені проти місцевої влади. При цьому як потерпілі від масових заворушень, так і прибічники активних учасників безпорядків можуть мати сумніви щодо об'єктивності та неупередженості місцевих слідчих та інших працівників правоохоронних органів.

Тому, з урахуванням слідчої обстановки СОГ формується переважно не з місцевих працівників. Саме це є одним з головних чинників успішного розслідування. Часто масові заворушення пов'язані із конфліктом між більшістю населення міста, іншого населеного пункту і владою. Таким чином місцевий слідчий автоматично входить до числа формальних прибічників влади. А це завідомо створює складнощі у встановленні контакту слідчого зі свідками, потерпілими та іншими учасниками кримінального судочинства, що негативно позначається на процесі встановлення необхідних фактичних даних у кримінальному провадженні. Так, наприклад, у Абхазії у червні 1989 р. при розслідуванні масових заворушень, однією з головних вимог страйкуючих та голодуючих була передача справи із провадження слідчих прокуратури автономії та Грузинської РСР до Прокуратури СРСР.

Звичайно, прикомандировані оперативні працівники на першому етапі недостатньо орієнтуються в оперативній обстановці в регіоні, не знають специфічних факторів, що впливають на цю обстановку, також негативним фактором є відсутність у них негласних джерел.

Особливістю організації роботи великої СОГ є те, що вона починається з необхідності організації прийняття, зустрічі,

доставки прикомандированих співробітників у потрібні пункти, матеріально-технічного, побутового забезпечення (розселення, харчування, відпочинок, періодична ротація, озброєння (за необхідності) відповідною стрлецькою зброєю і (чи) засобами індивідуального захисту, створення робочих місць, охорона пунктів розселення і роботи її членів).

Важливу роль як у складі СОГ, так і поза нею відіграють співробітники (слідчі, оперативні працівники, адміністративно-господарський персонал) усіх місцевих правоохоронних органів (СБУ, МВС, прокуратури). Найчастіше до складу групи включають місцевих слідчих у випадках розслідування заворушень, які вчинені на ґрунті міжнаціональних конфліктів. Вони здатні чіткіше орієнтуватися в місцевих умовах, як правило, знають мову (наприклад, кримськотатарську), добре орієнтуються у місцевих особливостях, звичаях. Фактор, що ускладнює роботу співробітників місцевих органів полягає у тому, що вони, члени їх сімей, їх власність у низці випадків можуть бути об'єктами посягання масових заворушень та інших злочинів. Якщо до слідчої групи входять місцеві слідчі, то їх робота не повинна бути пов'язана із керуванням цією групою.

Досить складно організувати взаємодію як між членами великої СОГ, так і СОГ з постійними регіональними правоохоронними органами. Це питання вирішується шляхом створення штабу СОГ, до складу якого повинні входити кілька аналітиків, що відслідковують за наданими їм копіями процесуальних і оперативних документів всі епізоди вчинення злочинів, причетність до них конкретних осіб. Така організація дозволить вчасно виявляти епізоди, вчинені одними й тими ж особами (злочинними групами), а отже, і більш цілеспрямовано організувати розслідування, планомірно здійснювати роботу у кримінальному провадженні в цілому.

Враховуючи складність і багатоепізодний характер масових заворушень, часто із числа учасників великої СОГ формуються із динамічним визначенням необхідної кількості вузько-спрямовані слідчо-оперативні підгрупи, серед яких є:

1) підгрупа, що здійснює інформаційно-аналітичне забезпечення. До неї входить старший усієї СОГ. Склад цієї підгрупи має залишатись незмінним до кінця розслідування. Завданням цієї групи є систематичне відстеження змін у слідчій ситуації та реагування на них, загальне планування розслідування і керівництво діяльністю кожної слідчо-оперативної підгрупи. Ведення

членами цієї групи окремих карток на кожного підозрюваного із зазначенням наявної доказової інформації дозволяє цілеспрямувати доведення винуватості чи невинуватості вказаних осіб, формувати надійну доказову базу;

2) підгрупа, що одержує відео- та фотоматеріали від груп документування правоохоронних органів та ЗМІ, переглядає їх, виготовляє копії, окремі відеосюжети, розмножує та систематизує усі вказані матеріали за учасниками та злочинними епізодами;

3) підгрупа яка встановлює завдану шкоду та працює з потерпілими. Члени цієї підгрупи оглядають місце події, відбирають зразки для експертного дослідження, здійснюють освідування потерпілих, призначають відповідні види експертиз, у тому числі судово-медичну експертизу потерпілих, проводять допити потерпілих, лікарів, що надавали їм медичну допомогу тощо;

4) підгрупи, кожна з яких працює з декількома учасниками масових заворушень (підозрюваними). До завдань цих підгруп входить встановлення участі і конкретних дій вказаних учасників масових заворушень (проведення допитів, обшуків, слідчих експериментів; впізнання і т. ін.);

5) підгрупа, що організує розшук учасників масових заворушень та їх затримання.

Спрямованість і склад слідчо-оперативних підгруп в ході розслідування може змінюватися.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає принцип взаємодії при розслідуванні масових заворушень?
2. Хто приймає рішення про створення СОГ для розслідування масових заворушень? Хто є її керівником?
3. Назвіть особливості організації роботи СОГ, що здійснює розслідування масових заворушень.
4. Назвіть слідчо-оперативні підгрупи, що формуються у складі СОГ та їх функції.

§ 4. Типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування масових заворушень

Ефективність розслідування багато в чому залежить від того, наскільки правильно оцінена слідча ситуація.

Будь-яке розслідування, як відомо, здійснюється в певних конкретних умовах часу, місця, середовища, поведінки осіб, що опинилися у сфері кримінального судочинства, у взаємозв'язках з іншими процесами об'єктивної дійсності. Вся ця система складних взаємодій і утворює в результаті ту конкретну обстановку, в якій діє слідчо-оперативна група, що розслідує злочин, яку в криміналістиці називають слідчою ситуацією.

Оцінка слідчої ситуації проводиться під час всього процесу розслідування, вона є самостійним вагомим чинником, що впливає на процес прийняття багатьох важливих рішень у кримінальному провадженні. Більш того, систематизація криміналістично значимої інформації, що здійснюється слідчим у процесі розслідування, неможлива без оцінки ходу і результатів процесуального пізнання. Слідча ситуація відбиває стан незавершеного розслідування на певному етапі, а також його перспективи.

Процес розслідування аналізованих кримінальних правопорушень перебуває в прямій залежності від правильного визначення слідством конкретних слідчих ситуацій на різних етапах розслідування.

На початковому етапі розслідування масових заворушень можуть виникати такі типові слідчі ситуації:

1. Надійшло повідомлення про групові дії натовпу, які вже закінчилися, але не відомо, чи це групове хуліганство, чи масові заворушення. Є інформація про пошкодження або знищення майна, погроми, є постраждалі — випадкові особи та працівники органів внутрішніх справ. Мотиви вчиненого невідомі. Відсутні дані щодо конкретних організаторів та активних учасників подій (затриманих за вчинення адміністративних правопорушень або за підозрою в участі у заворушеннях немає).

Зазначена ситуація характерна для масових заворушень — хуліганських дій молоді, які виникають ситуативно і продовжуються недовгий час, після чого натовп розпадається без особливого силового впливу на нього з боку правоохоронних органів.

Завданнями правоохоронних органів у такій слідчій ситуації є: встановлення події, пов'язаної зі скупченням людей (концерт, спортивні змагання, демонстрація, масова бійка на ринках та ін.); встановлення організаторів та активних учасників групових подій, які можуть бути масовими заворушеннями; свідків-очевидців, потерпілих; огляд місць погромів, пожеж; виявлення, фіксація та вилучення матеріальних слідів події; підготовка матеріалів та призначення судових експертиз, проведення інших відповідних гласних та негласних слідчих (розшукових) дій.

Після виявлення обставин, що можуть свідчити про вчинення масових заворушень, слідчий, прокурор вносить відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочинає розслідування. У разі виявлення даних, що свідчать про вчинення, наприклад, адміністративного правопорушення, кримінальне провадження закривається у порядку, передбаченому ст 284 КПК України.

2. Надійшло повідомлення про групові протиправні дії натовпу, які ще продовжуються. Є дані про погроми, пожежі, є постраждалі в результаті дій безчинствуючого натовпу (повідомлення із лікарень). Недостатня інформація щодо масштабів групових дій, їх наслідків, а також про мотиви скоєного. Дані щодо активних учасників та організаторів подій неповні. Неможливо почати проведення оглядів, інших слідчих дій у зв'язку із небезпекою з боку активних учасників групових подій або є підстави вважати, що ці дії можуть ініціювати ескалацію заворушень (у першу чергу — у разі затримання підозрюваних).

Завданням слідства після закінчення заворушень (проведення, наприклад, огляду місця події у той час, коли масові заворушення ще продовжуються, може призвести до того, що слідчий буде визнаний свідком, потерпілим і в подальшому не може провадити розслідування), або після створення умов для безпечної роботи слідчих, є отримання доказової інформації (зокрема, під час огляду місця події), встановлення організаторів та активних учасників масових заворушень, свідків, потерпілих. І в обов'язковому порядку — ініціювання заходів, спрямованих на зупинення або локалізацію заворушень, які продовжуються.

Різновидом цієї ситуації може бути переміщення безчинствуючого натовпу до іншого населеного пункту, іншого району, де заворушення продовжуються. У цьому разі у подальшому потрібно вирішувати питання щодо об'єднання кримінальних проваджень про вчинення масових заворушень за організацією одних і тих же осіб в різних населених пунктах.

3. Проводиться досудове розслідування за фактом спричинення тілесних ушкоджень, вбивства, зґвалтування, деяких інших кримінальних правопорушень, але розслідування проводиться не оперативно, винуваті не притягуються до відповідальності, очевидними є зловживання посадовим становищем працівниками правоохоронних органів. Це призводить до групових злочинних дій, спрямованих проти представників влади, груп населення (причетних до протиправної діяльності, об'єднаних на етнічній або національній основі та ін.), захоплень заручників, погромів у родичів осіб — підозрюваних у вчиненні кримінальних правопорушень або правоохоронців, які нібито допомагають злочинцям. Відомі мотиви вчиненого (вимога негайного покарання винуватих, помста). Відомі організатори та окремі активні учасники подій, але їх місце знаходження невідоме.

Завданнями правоохоронних органів у такій слідчій ситуації є: встановлення свідків-очевидців, потерпілих, проведення оглядів місць погромів, проведення переговорів щодо звільнення заручників, проведення заходів для затримання підозрюваних в організації та активній участі у заворушеннях та ін. При цьому треба враховувати, що активні дії правоохоронних органів, наприклад, затримання, арешт учасників масових заворушень, можуть спровокувати нові заворушення (наприклад, захоплення місць тимчасового утримання затриманих, райвідділів міліції тощо).

4. Вчинені масові заворушення. Відомі організатори і активні учасники заворушень. Частина з них затримана за вчинення суспільно-небезпечних дій, частина знаходиться у розшуці.

Завданням слідства є: отримання фактичних даних, що підтверджують участь в масових заворушеннях затриманих за підозрою у вчиненні зазначених злочинів: огляд місць подій, впізнання, освідування затриманих. Направлення доручень про проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на встановлення місця знаходження організаторів та активних учасників заворушень та наступне їх затримання за підозрою у вчиненні злочинів.

Вирішується питання щодо створення слідчо-оперативної групи, етапування арештованих за межі району, міста або області.

5. Масові заворушення в установах Державної пенітенціарної служби України. Є постраждалі, знищене або пошкоджене майно, вчинені погроми.

Після відновлення порядку, проводиться огляд місця події і допитуються активні учасники заворушень (ці дії мають бути невідкладними, оскільки всіх, хто був у виправній установі, як правило, направляють в інші установи). Вирішується питання щодо відповідальності службових осіб установи.

6. Отримане повідомлення про заворушення та застосування зброї працівниками органів внутрішніх справ під час зупинення безчинств натовпу. Проводиться огляд місця події, вилучається зброя, що була застосована працівниками органів внутрішніх справ, призначається перевірка законності застосування зброї, спеціальних засобів. Допитуються працівники міліції, потерпілі (частіше за все вони звертаються за медичною допомогою, змінюючи прізвиська, або використовують допомогу приватних лікарів). Проводиться робота з розшуку таких осіб. Вирішується питання щодо наявності в діях учасників групових дій ознак масових заворушень.

Цей перелік не є вичерпним, але він включає найбільш типові слідчі ситуації, що виникають на початковому етапі розслідування масових заворушень на сьогодні.

Типові слідчі версії, висунуті на початковому етапі, повинні передбачати розслідування як масових заворушень, так і інших кримінальних правопорушень, про які йшлося вище.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть типові слідчі ситуації, що виникають на початковому етапі розслідування масових заворушень.
2. Назвіть завдання слідчо-оперативної групи у кожній типовій слідчій ситуації.

§ 5. Організація і тактика провадження слідчих (розшукових) дій та окремих заходів забезпечення кримінального провадження в ході розслідування масових заворушень

5.1. Огляд місця події

Розслідування масових заворушень завжди характеризуються високим ступенем складності. Це зумовлено, з одного боку, згаданою різноплановістю і численністю вчинених злочинів й інших правопорушень, багатопредметністю самої обстановки на місці події та слідової картини, з іншого боку — активною зміною як обстановки вчинення масових заворушень, так і слідової картини місця події в результаті дій органів влади й управління з проведення рятувальних, аварійно-відбудовних робіт із залученням значних людських ресурсів, відповідних фахівців і технічних засобів. Протидія сил правопорядку масовим заворушенням також викликає зміни в навколишньому середовищі у вигляді слідів, що переїлітаються зі слідами кримінальних правопорушень, вчинених натовпом. Безпосередньо в ході триваючих масових заворушень активна процесуальна діяльність правоохоронних органів ускладнена. У повному обсязі вона стає можливою лише після стихійного припинення чи, як правило, насильницького придушення масових заворушень і відновлення більш-менш нормального функціонування органів місцевої влади й управління та життєдіяльності населення.

Одним з основних і першочергових процесуальних засобів отримання інформації про кримінальне правопорушення є огляд місця події — вид огляду, процесуальний порядок проведення якого регламентований ст. 237 КПК України.

Місцем події у провадженнях цієї категорії часто є дуже великі ділянки місцевості, площею від декількох квадратних кілометрів до десятків, і навіть сотень квадратних кілометрів у населених пунктах та інших територіях, кількість жителів у яких обчислюється числом від десятків тисяч до мільйонів чоловік.

За статистикою 85,1% масових заворушень виникали в міській місцевості, найчастіше в місцях з високою концентрацією населення, де зростає кількість стресових ситуацій, збільшується нервово-психічне навантаження людей, підсилюється емоційна напруга, розрядка якої нерідко відбувається в конфліктній формі.

Вся адміністративна територія, де проходили масові заворушення, номінально є місцем події, що фактично складається з десятків, сотень або тисяч локальних місць події, які відносяться до конкретних епізодів вчинених кримінальних правопорушень.

Місцем події у кримінальних провадженнях про масові заворушення може бути: ділянка місцевості, що належить як до державної чи колективної власності, так і будь-кому на праві особистої власності (вулиця, площа, пустир, двір, берег водойми); приміщення (будь-якої форми власності: багатопверховий багатоквартирний будинок, індивідуальна будівля, підсобна будівля, окремі приміщення в них), де: було вчинено кримінальне правопорушення; настали шкідливі наслідки; є інші сліди розслідуваної події.

Завдання слідчого при провадженні огляду полягають у тому, щоб:

1. Розібратися в обстановці й обставинах події;
2. Знайти, зафіксувати й вилучити сліди та речі, що можуть мати значення у провадженні, у тому числі набути значення речових доказів;
3. Одержати відомості, необхідні для висунення слідчих версій;
4. Виявити вихідні дані для наступного проведення інших слідчих (розшукових) дій;
5. Встановити джерела можливого одержання інших фактичних даних, що вказують на наявність (відсутність) у розслідуваній події ознак кримінального правопорушення.

Загальними принципами проведення будь-якого огляду є такі:

1. Нормативні: об'єктивність; всебічність; повнота; своєчасність.
2. Організаційні: єдине керівництво оглядом; плановість (планомірність, послідовність); цілеспрямованість; правильне

поводження з предметами, що знаходяться на місці події; використання: науково-технічних засобів, допомоги спеціалістів, інформації, отриманої в ході ОРД.

Огляд місця події здійснюється частиною сил, які утворюються у відповідну кількість СОГ. До складу кожної СОГ повинен входити слідчий, який є керівником СОГ, працівник криміналістичного підрозділу, який виконує функції спеціаліста, співробітник ОВС (працівник оперативних підрозділів, дільничий інспектор), що обслуговує територію, яка є місцем огляду (цілком зрозуміло, що за масштабних масових заворушень укомплектувати кожен СОГ таким працівником не представиться можливим) та працівники інших підрозділів, виходячи із обстановки місця події та наявності відповідної кількості спеціалістів (судові медики, кіно-, фотодокументалісти, працівники пожежної, вибухотехнічної, кінологічної та інших служб).

В теорії криміналістики виділяються такі етапи огляду місця події: 1) підготовчий; 2) робочий; 3) заключний.

Підготовчий етап огляду місця події включає вирішення наступних завдань:

1. Отримання максимальної кількості інформації про оперативну обстановку на місці події, про яке надійшла інформація, визначення найбільш оптимальних і безпечних маршрутів проходження до місця події і назад з урахуванням мінливої оперативної обстановки. Коли масові заворушення вчиняються на великих територіях, доцільно використовувати аерофото- чи відеозйомку. Це дасть можливість отримати загальне уявлення про наслідки заворушень, визначити місця подій, що вже можна оглядати та черговість їх оглядів, попередньо ознайомити всіх учасників СОГ із місцем огляду, визначитися із кількістю слідчих, відповідних спеціалістів, інших учасників, необхідних для проведення огляду.

2. Вжиття заходів до забезпечення охорони місця події до прибуття СОГ, недопущення на місце події сторонніх осіб, за необхідності мають бути викликані пожежна служба для тушіння підпалених об'єктів, служби медичної допомоги для надання допомоги потерпілим тощо.

3. Вжиття заходів до забезпечення СОГ необхідними: транспортними засобами, а за необхідності й бойовою технікою й паливно-мастильними матеріалами, засобами зв'язку членів СОГ зі штабом; криміналістичних й інших технічних засобів, що можуть знадобитися при огляді місця події, про яке надійшла

первинна інформація; спеціальною технікою для роботи зі слідами (у широкому розумінні) на місці події (фото-, відеотехніка, звукозаписуюча техніка, додаткові засоби освітлення, криміналістична техніка для роботи із різними видами слідів і т.д.). Сюди ж належать пакувальні матеріали та засоби. З урахуванням багато-предметності обстановки місця події важливо передбачити і взяти із собою велику кількість різноманітних видів упакування (мішки і пакети поліетиленові, паперові, коробки, пробірки, шпагат, нитки, паперові і сургучеві печатки, клей, номерні і пакувальні бірки й т. ін.)

4. Забезпечити присутність при огляді трупа (трупів) на місці події необхідної кількості понятих. Поняті мають відповідати вимозі ч. 7 ст. 223 КПК України про незаінтересованість у результатах кримінального провадження. Потрібно при цьому пам'ятати, що щодо масових заворушень, які виникли на ґрунті релігійного екстремізму, місцеві жителі, які сповідають ту чи іншу віру чи приналежні до тієї чи іншої національності, можуть не завжди відповідати зазначеній процесуальній вимозі. Масові заворушення не виникають випадково. Випадковим, і лише іноді, може виявитися привід до їх початку. Фактично майже завжди населення готується до них морально, ідеологічно, організаційно протягом досить тривалого часу. Така підготовка здатна призвести до того, що громадяни, які належать до тієї категорії населення, що виступала як організатори й активні учасники масових заворушень, можуть досить категорично відмовитися від надання допомоги слідству в якості понятих. Мотивами такої поведінки може бути солідарність із правопорушниками, але найчастіше — страх перед ними і (чи) їх зв'язками.

Одночасно поняті, які сповідають віру тієї категорії населення, що, в основному, постраждала в ході масових заворушень також можуть боятися брати участь у слідчій (розшуковій) дії. Крім того, за клопотанням сторони захисту під час досудового розслідування, а особливо судового розгляду, вони можуть бути визнані необ'єктивними, зацікавленими особами.

У зв'язку з викладеним, на стадіях досудового розслідування і судового розгляду останнім часом усе частіше реалізуються положення Закону України від 23 грудня 1993 р. "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів", Закону України "Про забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві". Конкретизуючи порядок застосування цих законів

видано накази від 20 грудня 1996 р. "Про затвердження Інструкції про порядок реалізації вимог законів України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" і "Про забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві", а також "Про затвердження Положення про порядок видачі, обліку, збереження і використання вогнепальної зброї, боеприпасів до неї, засобів індивідуального захисту й оповіщення про небезпеку працівниками СБУ, органів системи Управління державної охорони, а також учасникам кримінального судочинства і їх родичам, що знаходяться під державним захистом" (варто зазначити, що існує й затверджене наказом МВС України № 523 від 24 липня 1996 р. Положення "Про порядок придбання, видачі, обліку, збереження і застосування вогнепальної зброї, боеприпасів до неї, спеціальних засобів індивідуального захисту працівниками судів і правоохоронних органів, а також особами, які беруть участь у кримінальному судочинстві"). Усі ці нормативні акти покликані врегулювати питання забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів, осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві.

У такій ситуації необхідно спробувати переконати громадян у необґрунтованості їх побоювань (якщо для таких побоювань дійсно не існує реального підґрунтя), у тому числі роз'яснити положення вищевказаних нормативних актів та здійснити відповідні заходи безпеки. Доцільно також залучати до участі в слідчих (розшукових) діях понять із числа осіб, що перебувають у місці вчинення масових заворушень тимчасово (проїздом, у відрядженні (у готелях), на відпочинку (у будинках відпочинку, санаторіях, турбазах), у гостях і т.п.)

Після прибуття на місце події слідчий, як керівник СОГ і відповідальний за проведення огляду, повинен:

- провести всі підготовчі заходи, перелічені вище, якщо цього не було зроблено раніше;
- роз'яснити права й обов'язки понятим, спеціалістам, іншим учасникам слідчої дії. Крім роз'яснення процесуальних прав і обов'язків необхідно чітко й однозначно проінструктувати цих осіб про загальні правила й особливості поведінки безпосередньо під час огляду (як поводитися під час виявлення предметів, слідів, які заходи власної безпеки вживати й ін.);
- визначити межі місця події, що буде оглядатися;
- вислухати коротку думку запрошених спеціалістів про найбільш доцільну послідовність дій, застосування технічних

засобів. Повідомити учасників слідчої дії про технічні засоби, що будуть застосовані.

- прийняти остаточне рішення і довести до відповідальних осіб план (послідовність роботи, основні вузли огляду) і методи проведення огляду, застосування конкретних технічних засобів.

При прибутті на місце події частина оперативних працівників СОГ може надати допомогу слідчому:

1) у визначенні і позначенні загороджувальними стрічками меж місця події, організації охорони, у тому числі збройної: самого місця і його оточення; потерпілих, очевидців і членів СОГ;

2) у встановленні (з'ясуванні анкетних даних (прізвищ, імен, адрес проживання, фактичного та планованого в найближчому майбутньому місця знаходження (перебування): очевидців (потерпілих, свідків), наданні їм екстреної допомоги, вживанні заходів з їх евакуації в безпечне місце для кваліфікованої медичної допомоги, розміщення і т. п.; сторонніх осіб і видаленні їх з місця події;

3) у запрошенні понятих, якщо вони не були запрошені заздалегідь;

4) у допитах свідків, що були очевидцями вчинення кримінальних правопорушень з документальним оформленням отриманої інформації шляхом складання протоколів допитів, а також із застосуванням технічних засобів (диктофонів, відеомагнітофонів) з метою одержання і фіксації максимально повних даних щодо організаторів і активних учасників масових заворушень, їх конкретних протиправних дій, обстановки місця події;

5) у розшуці (переслідуванні) можливих організаторів і активних учасників масових заворушень "за гарячими слідами".

6) у вжитті заходів із забезпечення участі виявлених осіб в інших невідкладних слідчих (розшукових) діях із збереженням таємниці слідства (допитах, упізнаннях, очних ставках, оглядах, судово-медичних експертизах). Для цього за узгодженням зі слідчим можна оформити виклики на конкретні дні й час у встановлене місце, відібрати підписки про нерозголошення даних досудового слідства.

7) в інформуванні слідчого, що здійснює огляд, про отримані матеріали ОРД (якщо огляд проводиться до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань на підставі ч. 3 ст. 214 КПК України).

Методами огляду за послідовністю застосування прийомів і засобів є:

- а) ексцентричний (оглядаючи місце події слідчий та відповідні фахівці рухаються від умовного центра місця події до периферії);
- б) концентричний (рух від периферії до центра);
- в) фронтальний (рух по визначеній лінії вперед, так зване "про-чісування");
- г) секторний (рух по секторам від умовного центру до периферії у межах сектору 30-45 град.)
- д) змішаний.

Також методами огляду місця події за повнотою дослідження є:

- а) суцільний, що полягає у скурпульозному дослідженні всієї території місця події, не минаючи жодного об'єкта);
- б) вибірковий (вузловий), при якому оглядаються найбільш важливі фрагменти обстановки місця події, як правило, місця розташування слідів кримінального правопорушення, визначених відповідно до механізму його вчинення.

Вибір виду та методу огляду місця події покладається на слідчого як керівника слідчо-оперативної групи, який узгоджує його як із спеціалістами, що входять до складу СОГ, так і з керівниками СОГ, що розслідує масові заворушення.

За характером дослідження методи огляду поділяються на статичні (об'єкти досліджуються без переміщень) та динамічні (кожен об'єкт на місці події може оглядатися із порушенням загальної обстановки (братися у руки, перевертатися, відповідним чином досліджуватися і т. д.)

Робочий етап починається із статичного огляду місця події, коли проводиться загальний огляд, описання, вимірювання місця події та об'єктів на ньому, складаються загальні плани, схеми. Учасники огляду рухаються не хаотично, а по так званій "доріжці", визначеній спеціалістом-криміналістом, який забезпечує збереження слідів кримінального правопорушення, що знаходяться на землі чи асфальті, запобігає їх знищенню учасниками СОГ. Слідчий за допомогою спеціаліста виявляє та визначає за допомогою криміналістичних табличок місця розташування слідів кримінального правопорушення, убезпечуючи цим їх випадкове знищення.

Під час статичного огляду проводиться відеозапис, фоторграфування обстановки місця події із використанням орієнтуючого, оглядового, вузлового прийомів фотозйомки та відеозапису, використовуючи при цьому методи кругової та лінійної панорами, вимірювальний метод (із використанням криміналістичної лінійки,

рулетки, масштабного квадрату тощо), стереофотографічний метод та інші.

Під час динамічного огляду слідчий за допомогою спеціаліста детально оглядає, інколи досліджує окремі сліди, предмети. Здійснюється пошук і вилучення речей, які використовували під час погромів в якості зброї для руйнування, пошкодження об'єктів нападу, травмування потерпілих: металеві прутки та інші металеві предмети у тому числі й промислового виробництва (болти і гайки великих розмірів, шестерінки та ін. — на них можуть залишитися відбитки пальців рук підозрюваних, біологічні речовини та ін.), що використовують для метання; бейсбольні бити, фрагменти пошкоджених меблів (ніжки від стільців або столів), каміння, емності або їх фрагменти з запалювальною сумішшю.

Інколи на місцях погромів знаходять предмети, якими учасники заворушень заволоділи під час вчинення попереднього погрому і які надалі були використані як знаряддя вчинення злочину — більярдні шари, фрагменти меблів та ін. Фіксація таких фактів дає слідству можливість у подальшому підтвердити участь конкретної групи осіб у погромах на кількох об'єктах.

У місцях погромів, де руйнуванню піддавалися споруди або приміщення (державні установи, банки, кафе, казино, ресторани тощо), звертається увага на наявність слідів крові на ґрунті, металевих снарядах, уламках скла, що вилучаються. Такі сліди можуть залишитися в результаті отримання травм учасниками масових заворушень внаслідок дій охорони, власників або працівників, які захищали майно, застосування зброї правоохоронними органами, а також внаслідок падіння стін, фрагментів даху, скла вітрин та ін.

Огляд будинків, що були піддані погромам, бажано проводити за участю їх власників, що дасть можливість більш точно встановити, яке майно було знищено, пошкоджено або було піддано розкраданню натовпом, тобто отримати дані щодо характеру та розміру шкоди, спричиненої діями погромників, точніше відтворити обставини вчинення злочину, а також виявити сліди, залишені учасниками заворушень під час погрому. Інколи до участі у таких оглядах для визначення вартості пошкоджених чи знищених об'єктів рекомендується залучати спеціалістів-товарознавців.

В ході огляду місця пожежі внаслідок підпалу в обов'язковому порядку проводиться відбір зразків кіптяви, речей або їх фрагментів, на яких ймовірно зберігаються сліди запалювальної

суміші (як правило, це суміш нафтопродуктів, інколи з доданням до неї лугів). Це можуть бути пляшки або їх фрагменти із слідами рук, нафтопродуктів, фрагменти тканини або паперу, які використовувалися як гніти тощо. Наприклад, в Феодосії, Коктебелі в червні 1995 року під час заворушень для підпалів використовували пляшки з запалювальною сумішшю, а в якості гніту — тканину червоного кольору. Перед тим, ця тканина використовувалася як скатертину в їдальні в м. Старий Крим, де готувалися запалювальні засоби напередодні заворушень.

Для якісного огляду місця пожежі обов'язкова участь в ньому спеціаліста-пожежника, який надає допомогу слідчому у визначенні осередку загоряння, речовини (суміші), яка використовувалася для підпалу (що свідчить про прямий умисел винуватих осіб).

Якщо в процесі погромів, вчинення збройного опору представникам влади та інших дій застосовувалася вогнепальна зброя, то на місці події вилучаються стріляні гільзи, кулі та безпосередньо зброя.

При огляді зброї, після її фіксації з обов'язковою прив'язкою до місця виявлення та застосування заходів безпеки, спеціаліст надає допомогу слідчому у виявленні слідів рук, рук у рукавичках на зовнішніх частинах зброї, здебільшого на його гладких дерев'яних, пластикових і металевих поверхнях, мікрослідів: бруду, пилу, мікрослідів потожирової речовини, крові, часток волосся, текстильних волокон тощо. У випадку, коли спеціаліст-криміналіст приходить до висновку, що якісно виявити і вилучити дані сліди методами "польової криміналістики" не представляється можливим, слідчий повинен вжити заходів для правильного упакування та транспортування вилучених об'єктів до відповідної експертної установи для дослідження в лабораторних умовах.

У випадках виявлення слідів застосування вогнепальної зброї під час оглядів декількох місць, спеціаліст може зробити попередній висновок про застосування в різних місцях одного і того ж зразка зброї. Наприклад, під час оглядів місць погромів в Феодосії і Судаку в двох місцях слідчим вилучені стріляні гільзи 16-го калібру, як пізніше встановлено проведенням балістичної експертизи, вистріляні з одного екземпляра мисливської рушниці. Ця рушниця пізніше була виявлена в місці зіткнення колони учасників масових заворушень з працівниками міліції під Судаком. Цей факт на початку розслідування надав слідству підстави для висновку про

участь конкретної особи у заворушеннях та нападах на конкретні об'єкти, а пізніше можливість довести, що дана особа була одним із організаторів заворушень.

Крім того, за місцем виявлення гільз, куль, пижів, а також методом візування спеціаліст може надати допомогу у встановленні місця знаходження стріляючої особи, де також можуть бути виявлені сліди людини (рук, рук у рукавичках, взуття, слини, крові, волосся тощо).

При огляді місцевості, по якій рухався натовп (проїзна частина дороги, площі, вулиці та ін.) виявленню, фіксації та вилученню підлягають знайдені транспаранти, листівки, прапори; речі, які належали учасникам заворушень: недопалки, пакунки з-під продуктів (соки, шоколад, спиртні напої); цигарки, які, як правило, привласнюються під час попередніх погромів. Фіксуються також різного роду надписи (у тому числі заклики провокаційного змісту) на стінах, парканах, які могли бути зроблені учасниками заворушень.

Огляду підлягають також автомобілі, які, знаходячись на шляху руху натовпу, були пошкоджені чи знищені (наприклад, шляхом підпалу, перевертання, нанесення ударів по склу, частинам автомобіля тощо). Зокрема, оглядаються та фіксуються пошкодження скла, конкретних деталей корпусу, відсутність деталей, фрагментів корпусу, стан салону: відсутність автомагнітоли, інших предметів та обладнання і таке інше.

Фіксується відсутність на тротуарах плитки, яку натовп розібрав для подальшого використання в якості металевих снарядів. Під час огляду місця події у справі про масові безпорядки 9 березня 2001р. у Києві у місці зіткнення бесчинствуючого натовпу з міліцією зафіксована велика кількість каміння, частин битої цегли та ін. Окрім того, зафіксована відсутність залізобетонних плит на тротуарі. Під час розслідування справи встановлено, що один з активних учасників заворушень К., розбив чотири плити на більш дрібні шматки, які потім складав на парапет, щоб вони могли в подальшому використовуватися як зброя для кидання у працівників міліції.

На шляху руху учасників масових заворушень можна виявити предмети, одяг або частини одягу, що можуть належати випадковим перехожим, які потрапили до натовпу. У подальшому таких осіб можна встановити та використовувати їх показання як очевидців масових заворушень.

Велику кількість слідів виявляють під час огляду місця розсіювання натовпу. У переважній більшості випадків розсіюванню натовпу передують зіткнення учасників заворушень з представниками правоохоронних органів, з наданням останнім збройного опору. На місці розсіювання виявляють: фрагменти одягу працівників міліції, гумові кийки, захисні каски та ін.; стріляні гільзи, кулі як результат застосування зброї працівниками міліції; сліди застосування спеціальних засобів: гумові кулі, аерозольні балончики з-під сльозогінного газу та ін. Окрім того, може бути виявлена вогнепальна та холодна зброя, біти, кийки, металеві прутки, головні убори, пов'язки, фрагменти одягу учасників заворушень, їх взуття, транспаранти з різного роду закликами; предмети, які були викрадені під час погромів (і залишені під час розсіювання натовпу), пляшки із спиртними напоями; невикористані пляшки із запалювальною сумішшю та інші об'єкти.

Точна фіксація місця виявлення кожного предмету важлива у зв'язку із необхідністю під час подальшого розслідування відтворення подій, пов'язаних із зупиненням протиправних дій натовпу, надання оцінки щодо правомірності дій правоохоронних органів (зокрема, застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів).

Речі, вилучені з кожного місця події зберігаються окремо, що пов'язано із значною кількістю однорідних предметів, які вилучаються під час огляду. У подальшому, у разі пред'явлення таких предметів для впізнання, інколи однорідні предмети зберігаються разом, при цьому їх сортують за видами (наприклад — предмети одягу, головні убори, взуття, металеві прутки, пляшки та ін.)

Трупи, які підлягають огляду слідчим та судовим медиком у справах аналізованої категорії можуть бути наслідком: умисних вбивств, вчинених активними учасниками заворушень з різних мотивів (хуліганських, корисливих, з метою приховати інший злочин тощо); вбивств, вчинених з необережності: удушення натовпом випадкової особи, яка потрапила до натовпу, настання смерті сторонньої особи в результаті підпалів, знищення майна, будівель та ін.; настання смерті активних учасників заворушень в результаті застосування зброї правоохоронними органами; настання смерті учасників безпорядків в результаті нещасних випадків (під час пожеж, руйнування споруд та ін.); в результаті необережного поводження зі зброєю (в тому числі й працівниками правоохоронних органів).

Статичний огляд трупа починають з фіксації його місцезнаходження щодо нерухомих орієнтирів та пози. Найчастіше поза трупа на момент огляду вже змінена, як правило, внаслідок спроб надання медичної допомоги, оскільки масові заворушення проходять в населених пунктах, людних місцях (досить поширені огляди трупа в морзі, прийомному відділенні лікарень або у кареті швидкої допомоги у зв'язку з тим, що смерть настає при транспортуванні до лікарень). Зафіксувавши позу трупа, описують загальний вигляд трупа згідно правил описання зовнішності за методом "словесного портрету": стать, приблизні вік, зріст, статуру, волосся на голові, овал обличчя, очі, ніс, вуха, рот, зуби, відмічаючи їх особливості.

На динамічній стадії здійснюють ретельний огляд одягу, звертаючи увагу на: наявність, стан елементів одягу; наявність слідів крові й інших виділень людини, сторонніх плям та їх локалізацію; пошкодження одягу (зокрема, вказують наявність характерних ознак вхідних і вихідних отворів; останнє — при наскрізних вогнепальних пораненнях); оглядається вміст кишень (звертається увага на документи, записи, які можуть надати інформацію про особу загиблого).

Після цього проводиться безпосередньо огляд тіла й пошкоджень, спочатку відкритих частин тіла, а надалі й тих, що знаходяться під одягом, із вказівкою кількості пошкоджень, їх локалізації, форми, розміру, зовнішнього вигляду шкіри навколо кожного з пошкоджень.

Необхідно звертати увагу на ознаки (негативні обставини), які свідчать про те, що місце виявлення трупа не є місцем вчинення вбивства чи іншого кримінального правопорушення, внаслідок якого настала смерть потерпілого. Під час масових заворушень, особливо на ґрунті міжнаціональних конфліктів, часто вчиняються дії із приховання трупів: їх вивозять до водойм, де затоплюють; знищують шляхом підпалу та ін.

Фіксуються дані, які сприяють вирішенню питання про час настання смерті (температура тіла, наявність, локалізація, колір трупних плям, наявність та ступінь трупного залякання і т. д.)

По закінченню огляду трупа оглядається його ложе. Якщо під трупом виявлені сліди крові, вони також фіксуються, вимірюються розміри плям чи калюж крові, за необхідності (на ґрунті, траві) вимірюється глибина просочування.

Труп відразу ж направляється до Бюро судово-медичних експертів для проведення судово-медичних досліджень. Непоодинокі

випадки, коли під час заворушень їх організатори та активні учасники використовували тіла загиблих для збудження населення з метою спровокувати інших на протиправні дії.

При проведенні огляду слідчий може відразу поетапно складати протокол огляду та додатки до нього, або робити чорнові нотатки, що подовжує термін складання протоколу, але уможливорює більш логічно, цілеспрямовано, систематизовано викласти інформацію у протоколі. Такий спосіб викладення інформації не суперечить закону. Складання протоколу без чорнових записів прискорює процес його написання, дозволяє бачити послідовність дій членів слідчо-оперативної групи, хоча може іноді ускладнити сприйняття змісту документа через те, що належні до однієї обставини сліди можуть бути описані на різних сторінках протоколу. Протокол повинен складатися безпосередньо на місці події.

Загальними вимогами до протоколу огляду місця події є такі: оформлення в точній відповідності з вимогами КПК України (ст. 104-106); досить повне й об'єктивне відображення усього того, що фіксується для того, щоб можна було одержати чітке уявлення про обстановку місця події, а за необхідності — і реконструювати її; відображення всіх слідів (у широкому розумінні), виявлених на місці події, що можуть мати значення для встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Структурно протокол огляду складається з трьох частин: вступної; описової; заключної.

У **вступній частині** викладаються: підстави для огляду; час одержання повідомлення про подію; джерело цієї інформації; місце, дата проведення слідчої (розшукової) дії; посада і прізвище особи, що склала протокол; прізвища, ініціали кожного учасника огляду, а щодо понятих — і їх адреси; текст із роз'ясненням прав і обов'язків кожної категорії учасників огляду; умови (погода, освітленість, температура, наявність опадів і тощо).

В **описовій частині** протоколу: характеризується місце події; дається опис обстановки місці події; об'єкти, до яких застосовані конкретні технічні засоби, і отримані при цьому результати. Хронологічно чи систематизовано, як уже було зазначено вище, відбиваються зміст слідчої (розшукової) дії; місце розташування і стан об'єктів, що складають обстановку місця події.

В **заключній частині** протоколу зазначаються які об'єкти були вилучені з місця події; зауваження учасників огляду, якщо

такі були висловлені; зазначаються складені додатки; протокол підписується слідчим, що проводив слідчу (розшукову) дію та всіма учасниками огляду.

На **заключній стадії** огляду місця події: підводяться підсумки проробленої роботи; оцінюються всі отримані дані. Перевіряється, чи нічого не упущено; упаковуються для вилучення і доставки в потрібне місце (в ОВС, СБУ, в інше місце збереження (на склад) виявлені предмети й сліди. З урахуванням згаданої складності місця події при розслідуванні масових заворушень важливо мати дуже велику кількість різних пакувальних засобів для вилучення різноманітних предметів і слідів. Будь-який предмет, що вилучається, упаковується окремо і таким чином, щоб забезпечити надійне збереження на ньому інших, не виявлених у ході огляду місця події, але потенційно можливих слідів. Кожне упакування повинне забезпечувати безпеку вилученого предмета від будь-якого несанкціонованого доступу. Тому важливо ретельно прошити (проклеїти і т.п.) упакування, проставити на ньому найбільш доцільний у даному випадку вид печатки (паперова, сургучева, пластилінова), виконати відповідні підписи. Така скрупульозність, крім іншого, дозволить не допустити або максимально локалізувати в майбутньому можливі спроби з боку окремих учасників судочинства й інших зацікавлених осіб дискредитувати добуті в ході огляду місць події докази, чим ускладнити роботу органів правосуддя і, в остаточному підсумку, уникнути справедливого кримінального покарання; остаточно документально (у протоколі й додатках) фіксується хід і результати огляду місця події; перераховуються всі додатки до протоколу.

Підсумкові документи надаються для ознайомлення всім учасникам огляду. Перевіряється наявність заяв і зауважень із приводу слідчої дії, доповнень і виправлень до протоколу і додатків. Обов'язковому відображенню в протоколі підлягають заяви: про неправильні, на думку учасників, дії членів групи; заяви спеціалістів, пов'язані з виявленням, закріпленням і вилученням речей і слідів; про необхідність відображення в протоколі тих чи інших не зазначених у ньому обставин; про приналежність тієї чи іншої речі; інші заяви і зауваження, що впливають на характер дій членів СОГ при огляді і напрямом пошуків; пов'язані з обстановкою на місці події.

У протоколі також повинні бути відбиті неправомірні (наприклад, провокаційні) дії як учасників огляду і присутніх при

цьому осіб, так і сторонніх осіб щодо огляду й заходи, вжиті в цьому зв'язку членами СОГ.

Здійснюється підписання протоколу і додатків.

5.2. Затримання

Особами, що підлягають кримінальній відповідальності за вчинення масових заворушень є їх організатори й активні учасники. Але оскільки в ході масових заворушень можуть вчинятися й інші кримінальні правопорушення, що кваліфікуються за іншими статтями Кримінального кодексу України, співробітники правоохоронних органів можуть затримувати й суб'єктів вчинення інших злочини у відповідності зі ст.ст. 207-211, 213 КПК України.

В ході припинення масових заворушень спочатку виникають підстави для адміністративного затримання порушників громадського порядку в порядку, передбаченому ст. 261-263 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Із такими затриманими особами повинні працювати групи фільтрації, які шляхом проведення відповідних процесуальних заходів встановлюють організаторів і активних учасників масових заворушень для наступного вжиття до них відповідних кримінально-правових та кримінально-процесуальних заходів.

Для того, щоб успішно здійснювати затримання під час масових заворушень, необхідно мати адекватні організаційно-технічні можливості: потрібна достатня кількість співробітників, які б проводили затримання; транспортні засоби для доставки затриманих у місця тимчасового тримання. Щоб забезпечити транспортування затриманих осіб, спецтранспорт повинен бути наготові в районі місця події. Відправлений із затриманим автотранспорт повинен бути відразу ж замінений іншим, щоб забезпечити безперервність затримань і транспортування затриманих у місця тримання. Необхідно мати в достатній кількості дактилоскопічне та фотоустаткування для документування затриманих. Органи МВС України мають у своєму розпорядженні визначену номенклатуру спеціальних засобів, використання яких призводить до утворення слідів, що залишаються на тілі, одязі осіб, які знаходилися в натовпі, речах, що були з ними.

Непідготовлене затримання може ускладнити обстановку перебігу масових заворушень. Тому перед фізичним затриманням особи, її необхідно під відповідним приводом вивести з натовпу чи ізолювати від нього. Якщо це зробити в даний момент неможливо, то уповноважені службові особи організують спостереження, вживають заходів із локалізації протиправних дій і здійснюють захоплення в придатному для цього місці й у відповідний період часу. У таких ситуаціях необхідно відразу ж оформити процесуальне затримання й провести обшук затриманої особи з дотриманням правил, передбачених ч. 7 ст. 223 і ст. 236 КПК України (ч. 3 ст. 208 КПК України).

Для виконання завдання затримання організаторів та активних учасників, окрім інших, проводяться спостереження за особою, місцем в порядку ст. 269 КПК України, для чого можуть бути створені групи спостереження й фіксації. Вони також розгортаються в районі масових заворушень, висувають пункти спостереження в зонах найбільшої напруженості з якомога більшим охопленням місця події. Пункти розташовуються як за периметром, так і на підступах до району масових заворушень. Такі групи здійснюють фото- та відеодокументування організаторів і активних учасників масових заворушень, осіб, що вчинили інші кримінальні правопорушення, що має важливе значення як для встановлення і затримання належних осіб, так і для подальшого розслідування кримінального провадження та здійснюється відповідно до Наказу СБУ.

За межами безпосередніх місць вчинення масових заворушень з метою виявлення організаторів та активних учасників масових заворушень, оперативними працівниками за дорученням слідчого (в порядку ст. 41 КПК України) здійснюються допити медперсоналу лікарень, медпунктів установ і відомств, практикуючих приватних лікарів будь-яких спеціальностей. Звичайно, не всі особи, які звернулися за медичною допомогою внаслідок масових заворушень, є їх активними учасниками, організаторами чи вчиняли інші злочини в ході масових заворушень та підлягають затриманню. Серед них могли опинитися випадкові особи, які залучаються до розслідування злочину в процесуальному статусі свідків або потерпілих.

5.3. Освідування затриманих і потерпілих

В ході розслідування масових заворушень проводиться освідування (ст. 241 КПК України), що є різновидом огляду і являє собою самостійну слідчу (розшукову) дію з обстеження тіла живої людини з метою відшукування слідів кримінального правопорушення чи встановлення наявності особливих прикмет за умови їх очевидності. Одяг, взуття, інші речі не можуть бути об'єктом освідування, у разі необхідності вони вилучаються шляхом проведення тимчасового вилучення майна (п. 1 ч. 2 ст. 167 КПК України) і оглядаються слідчим в загальному порядку (ст. 237 КПК України).

Освідування здійснює слідчий, прокурор (слідче освідування, передбачене ч. 1 ст. 241 КПК України), а за необхідністю за участю судово-медичного експерта або лікаря (судово-медичне освідування, передбачене ч. 2 ст. 241 КПК України). Ця слідча (розшукова) дія може провадитися як за місцем проведення досудового розслідування, так і в медичній установі. Вибір варіантів належить слідчому. У першому випадку можлива участь у слідчій дії лікаря як спеціаліста на підставі ст. 71 КПК України.

Специфіка якостей соматичних слідів, а саме їх змінюваність у результаті надання медичної допомоги чи в результаті процесів загоєння, можливість самоушкоджень підозрюваного з метою інсценування необхідної оборони обґрунтовують необхідність проведення освідування на початковому етапі розслідування.

Метою освідування є виявлення на тілі освідуваного тілесних ушкоджень, отриманих внаслідок участі у масових заворушеннях: саден, синців, опіків; плям крові, слідів запальних речовин, мікро-субстанцій пострілу, слідів вибухових речовин; металізації на руках та інших відкритих ділянках тіла як наслідок контакту зі зброєю і т.п. у залежності від особливостей масових заворушень.

Освідування рекомендується здійснювати послідовно — у динаміці зверху вниз, оглядаючи частини тіла спереду, позаду і з боків. При описанні тілесних ушкоджень завжди необхідно вказувати їх вид, кількість і локалізацію (місце розташування на частині тіла), розміри (довжину, ширину, діагональ), конфігурацію (форму), стан (наприклад, рана кровоточить, садно має скоринку і т.п.), колір (особливо синців і саден), характер країв ран і периферійної поверхні, взаємне розташування ушкоджень і розта-

шування щодо інших орієнтирів. При освідуванні доцільне складання додатку — схеми, що відбиває характер і локалізацію тілесних ушкоджень чи інших слідів на тілі.

Тільки ті фактичні дані, що безпосередньо сприйняті слідчим чи лікарем, що проводить дану слідчу (розшукову) дію та встановлені освідуванням, фіксуються в протоколі. При проведенні огляду судово-медичним експертом — складається акт (акт судово-медичного обстеження особи є документом, в якому викладаються і засвідчуються фактичні дані, що можуть бути використані в процесі доказування, а сам документ відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України може бути процесуальним джерелом доказів).

В червні 1995 року в Криму під час розсіювання наповзці на автотрасі під Судаком дві людини було вбито, а ще група переважно активних учасників заворушень отримала поранення в результаті застосування правоохоронними органами вогнепальної зброї. Відомо, що кульові поранення отримали не менше 20 чоловік, але жоден із постраждалих до лікарень не звертався. Тому під час розслідування справи, щодо встановлених учасників проводилися освідування. Зокрема у гр-на Л., який був засуджений за активну участь у заворушеннях і затриманий коли після зазначених подій минуло 8 місяців, при освідуванні виявлені сліди вогнепальних поранень, які він отримав у червні 1995 року. Аналогічно у гр-на К., якій також був засуджений за активну участь у заворушеннях, при освідуванні виявлені сліди травми, яку він отримав в результаті падіння на нього скла вітрини кафе, яке було піддано погрому.

За необхідності в порядку ст. 245 КПК України відбираються зразки для експертних (порівняльних) досліджень (мова йде про випадки, коли слідчий не виявляє візуально, але передбачає наявність яких-небудь мікросубстанцій, наприклад, пострілу на певних ділянках тіла).

5.4. Допит підозрюваних

Після фізичного захоплення і процесуального затримання організаторів і активних учасників масових заворушень, осіб, що вчинили в під час масових заворушень інші кримінальні

правопорушення, у порядку, передбаченому ст. 276-279 КПК України, цим особам здійснюється повідомлення про підозру, після чого вони підлягають допиту як підозрювані. Відповідно до ч. 1 ст. 42 КПК України підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому вищевказаними статтями КПК України повідомлено про підозру або особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення.

Кримінальне процесуальне законодавство України не передбачає будь-яких змін у порядку провадження слідчих (розшукових) дій в умовах надзвичайного стану, який, як правило, вводиться під час масових заворушень. Тому допит затриманих проводиться відповідно до вимог ст. 224 КПК України з урахуванням напрацьованих науковцями та практиками тактико-криміналістичних рекомендацій.

Допит за своїм змістом є багатоплановою та складною дією. В ході його проведення слідчому необхідно виконувати одночасно декілька різних за характером операцій:

- пам'ятати коло обставин, що підлягають встановленню,
- аналізувати, оцінювати й запам'ятовувати отриману інформацію,
- відобразити отриману інформацію в протоколі,
- контролювати поведінку і характер реакцій допитуваної особи на обрану тактику допиту,
- визначати необхідність внесення змін в тактику допиту, їх направленість і т.д.

Тому результативність допиту у значній мірі залежить від рівня загальної та спеціальної (готовність до проведення даного конкретного допиту) підготовки слідчого до проведення допиту.

Потрібно враховувати, що в зв'язку з одночасним затриманням великої кількості осіб, може виникнути організаційна проблема забезпечення підозрюваних захисниками. Це питання повинно вирішуватися шляхом направлення до відповідного регіонального центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги запиту (за єдиним телефонним номером центру) про направлення за конкретною адресою й на визначений час необхідної кількості адвокатів, здатних здійснювати функції захисту в кримінальному процесі за призначенням. Адвокат має право прийняти декілька доручень про подання юридичної допомоги підозрюваним у одному кримінальному провадженні у випадку, якщо їх інтереси не суперечать один одному.

Ефективності допиту підозрюваного сприяє підготовка слідчого до цієї слідчої (розшукової) дії, пов'язана з вивченням не тільки всіх матеріалів кримінального провадження, але й непроцесуальних джерел інформації, до яких відносять матеріали ОРД, отримані до внесення відомостей про злочин до ЄРДР. У процесі допитів затриманих за підозрою у вчиненні зазначених злочинів слідчий використовує отримані на момент провадження допиту докази їхньої винуватості: показання свідків-очевидців, речові докази, висновки судових експертиз та ін. Але в більшості випадків на початковому етапі розслідування проваджень зазначеної категорії допит підозрюваного проводиться в умовах дефіциту інформації, яка викриває останнього.

У першу чергу доцільно допитувати осіб, затриманих "на гарячому" чи щодо яких є в наявності беззаперечні докази їх винуватості (показання потерпілих, матеріали спостереження за особою або місцем, відеоконтролю місця (протоколи, фото- або відеозапис) вилучені документи тощо). Основною метою допиту осіб цієї категорії є одержання доказів, що відносяться, у першу чергу, до об'єктивної сторони діянь допитуваного підозрюваного й інших організаторів або активних учасників масових заворушень. Оскільки масові заворушення відбуваються за присутності великих людських мас, це полегшує використання особою, що проводить допит підозрюваного, фактичних даних, отриманих в ході негласних слідчих (розшукових) дій. Але й у цьому випадку потрібна надійна зашифровка осіб, що залучалися до їх проведення.

Протидіючи розслідуванню, підозрювані, як правило, заперечують свою вину. При цьому вони заявляють, що взагалі були відсутні на місці події, а якщо й визнають факт своєї присутності там, то стверджують, що пасивно поводитися в натовпі, посилаються на те, що їх змусили взяти участь у заворушеннях невідомі їм особи, погрожуючи їх життю чи здоров'ю, намагаються звинуватити потерпілих у провокації заворушень, а свої дії виправдати необхідною обороною. У будь-якому випадку, за відсутності прямих (чи достатньої сукупності непрямих) доказів винуватості підозрюваного, його показання підлягають максимально можливій деталізації з метою їх або об'єктивного підтвердження, або спростування.

Можливі й інші, у тому числі й злочинні заходи протидії досудовому слідству: погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345 КК України), втручання в діяльність

працівника правоохоронного органу (ст. 343), умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347), посягання на життя працівника правоохоронного органу члена громадського формування з охорони громадського порядку державного кордону або військовослужбовця (ст. 348), захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349), погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 350), умисне знищення або пошкодження майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 352), втручання в діяльність судових органів (ст. 376), погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного (ст. 377), умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного (ст. 378), посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст. 379), невиконання судового рішення (ст. 382), завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину (ст. 383), завідомо неправдиве показання (ст. 384), перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку (ст. 386), розголошення даних досудового слідства або дізнання (ст. 387), приховання майна (ст. 388), приховування злочину (ст. 396), втручання в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397), погроза або насильство щодо захисника чи представника особи (ст. 398), умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи (ст. 399), посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400) та ін. Такі дії необхідно документувати, використовуючи арсенал гласних і негласних процесуальних можливостей, правильно кваліфікувати й у кожному випадку приймати правильне процесуальне рішення.

Вибір тактичних прийомів допиту залежить від ситуації допиту (первинний, повторний, наявність психологічного контакту тощо), процесуального статусу допитуваного і рівня його зацікавленості в результатах розслідування, особливостей допитуваної особи (вік, характер, рівень правової поінформованості, наявність злочинного досвіду), характеру інформації і доказів, якими володіє слідчий. У теорії криміналістики виділяють чотири основних ситуації допиту: 1) давання правдивих показань, 2) добросовісна помилка допитуваного, 3) давання завідомо неправдивих показань, 4) від-

мова від давання показань. Перші дві ситуації вважаються безконфліктними, останні дві — конфліктними.

Важливе значення для ефективного проведення цієї слідчої (розшукової) дії є психологічний контакт слідчого з допитуваним. Основним у встановленні психологічного контакту є створення ділової атмосфери допиту, демонстрація слідчим своєї неупередженості, законності і справедливості рішень. Крім цього, важливою умовою психологічного контакту є тактичність слідчого, культура спілкування і поведінки.

У першій слідчій ситуації повне визнання допитуваним своєї вини для справ аналізованої категорії явище вкрай рідкісне, оскільки навіть визнаючи свою участь у масових заворушеннях, підозрюваний намагається приховати, наприклад, його істинні мотиви.

Повне визнання підозрюваним своєї активної участі у масових заворушеннях або ролі їх організатора, безумовно, має важливе значення навіть тоді, коли слідчий має у своєму розпорядженні достатню сукупність доказів ще до допиту підозрюваного. Саме таке визнання підозрюваного зв'язує в єдине і нерозривне ціле всю сукупність зібраних у справі доказів. При цьому важливе не просто підтвердження вже відомих у провадженні фактів, але й тих, про які слідчому не було відомо (наприклад, про місце приховання використаної у заворушеннях зброї, про інших учасників заворушень та ін.), що свідчить про злочинну обізнаність підозрюваного.

Відзначаючи значимість визнання підозрюваного, необхідно враховувати, що визнання особою своєї винуватості може бути покладене в основу обвинувачення лише при підтвердженні цього визнання сукупністю доказів, що отримані у провадженні.

Для допиту в безконфліктній ситуації, коли підозрювані дають правдиві показання, головне тактичне завдання слідчого полягає у з'ясуванні і фіксуванні показань підозрюваного в повному обсязі його поінформованості, при цьому настільки деталізувати і конкретизувати пояснення, щоб усі обставини можна було перевірити іншими доказами.

Як правило, показання викладаються у формі вільної розповіді допитуваного, а далі, за необхідності, проводиться деталізація шляхом постановки додаткових, уточнюючих, контрольних запитань. Інколи неповнота отриманої інформації, що цікавить слідчого пов'язана з тим, що слідчий не завжди знає, якою інфор-

мацією володіє допитуємий та неправильно організовує отримання інформації, а особа, що допитується не уявляє, що саме з його відомого цікавить слідчого.

Необхідно враховувати, що на початковому етапі розслідування, одразу після затримання на місці вчинення злочину, інколи у стан нервового збудження, коли підозрюваний ще не встиг продумати систему заперечення своєї винуватості у вчиненні злочину, а експромт легко спростовується, підозрювані здебільшого дають правдиві показання, докладно викладають обставини вчинення кримінальних правопорушень, їх мотиви, називають інших учасників заворушень та ін., отже допит є більш ефективним.

В ході допитів підозрюваних з'ясовуються, крім обставин вчинення конкретних правопорушень, і такі питання, що дають уявлення про способи втягування певних осіб до натовпу, підбір зброї для учасників заворушень; про вибір маршруту руху натовпу, об'єкти нападу, плани подальших дій активних учасників заворушень та ін. (звичайно, це далеко не вичерпний перелік).

Пізніше, на подальшому етапі розслідування, з метою уникнення відповідальності, такі особи або ж цілком заперечують свою активну участь у заворушеннях або ж приховують істинні мотиви їх вчинення (заявляють про випадковість знаходження у натовпі, про політичні мотиви вчиненого, хоча мала місце інша мотивація, наприклад, хуліганська або корислива). У своїх показаннях такі особи можуть повідомити про своє перебування в момент вчинення кримінального правопорушення в іншому місці; назвати осіб, які б могли підтвердити їх алібі; дати інші пояснення, зокрема, назвати осіб, які фактично вчинили кримінальне правопорушення. Такі показання можуть бути відправним пунктом для провадження інших слідчих (розшукових) дій, спрямованих на спростування або підтвердження отриманих даних.

М., активний учасник заворушень в Феодосії був викритий в активній участі у безпорядках іншими учасниками події. Але вже під час закінчення слідства і підготовки матеріалів справи до направлення в суд М. заявив, що під час заворушень його не було у Феодосії і що він знаходився у Москві. Його адвокат представив слідчому довідку із органів внутрішніх справ про реєстрацію М. на той час у Москві.

Така ситуація склалася в результаті відсутності цілеспрямованості дій слідства під час допитів М. про обставини заворушень. Слідство вважало, що доказів вини М. достатньо. Тому

інших доказів його вини не шукали, його особистість не вивчали. І лише після з'явлення зазначеної довідки слідство зуміло знайти інші докази його вини, а також довести, що документ про знаходження М. у Москві був наданий йому сестрою, яка працювала в Москві у міліції в відділі віз та реєстрацій.

У другій ситуації допиту можна виділити два основних варіанти: а) особа не пам'ятає обставин, що цікавлять слідство (при допиті підозрюваних виникає вкрай рідко, оскільки особа, що безпосередньо вчинила кримінальне правопорушення є найбільш поінформована з обставин його вчинення, особливо при розслідуванні "за гарячими слідами"); б) повідомлена інформація викликає сумніви через логічні чи фактичні протиріччя з іншими матеріалами провадження.

У першому випадку необхідно використовувати тактичні прийоми нагадування (відновлення) забутого, що засновані на асоціативних зв'язках: звертання до обставин, суміжних у часі чи просторі з тими, що цікавлять, демонстрація наборів аналогічних об'єктів, допит на місці події тощо.

У другому випадку необхідно виявити причини, якими може пояснюватися невідповідність показань: наявність об'єктивних (умови сприйняття) чи суб'єктивних (стан організму, відношення до події тощо) факторів, що вплинули на необ'єктивність показань. Якщо при цьому виявиться несумлінність підозрюваного, то ситуація перетвориться на третю, конфліктну, пов'язану із даванням неправдивих показань. Вона є найбільш поширеною і основна частина тактичних прийомів направлена на її вирішення.

Четверта ситуація — найбільш складна, оскільки за відмовою від давання показань як правило, стоїть доволі вагома причина, без виявлення якої і прийняття відповідних мір для її усунення чи нейтралізації, зміна позиції підозрюваного є проблематичною. Часто в основі небажання учасників заворушень давати показання лежить не стільки небажання настання кримінальної відповідальності, як острах помсти з боку інших учасників заворушень. Така конфліктна ситуація може бути переборена шляхом роз'яснення можливості правоохоронних органів надати реальні гарантії безпеки підозрюваним та їх рідним у разі, якщо вони будуть давати свідчення. В іншому випадку, відповідно до вимог ч. 4 ст. 224 КПК України, слідчий повинен зупинити допит підозрюваного.

Тактичних прийомів допиту розроблена велика кількість, перерахувати всі практично не можливо. Вони є предметом окремих

наукових досліджень, тому зупинемося лише на основних групах тактичних прийомів допиту, що можуть бути застосовані слідчим при допиті підозрюваних у вчиненні масових заворушень.

Першу групу тактичних прийомів складають прийоми, направлені на маскування цілей допиту. Коли слідчий передбачає можливу відмову віддачі показань, він може вдаватися до маскування цілей допиту як в цілому (що саме цікавить його на даному допиті), так і відносно окремих обставин події, що розслідується. Це може досягатися іншою, позначеною слідчим темою бесіди, відсутністю акценту на події, що цікавить, зміною місця проведення допиту тощо.

Наступна група тактичних прийомів, що досить ефективно використовуються при розслідуванні масових заворушень — створення враження обізнаності слідчого. У випадках, коли допитуваний підозрюваний заперечує свою причетність до події кримінального правопорушення або приховує окремі його обставини, зміні такої позиції може сприяти створення враження, що слідство має в розпорядженні значну кількість інформації. Це враження може бути сформоване на основі припущення допитуваного про те, що знання про окрему сторону (частину) події може означати поінформованість про неї в цілому. Так, демонструючи поінформованість про особу підозрюваного, спосіб його життя, навички, зв'язки, поведінку до чи після участі у масових заворушеннях, слідчий сприяє створенню впевненості, що "він знає все".

Одним із способів отримання інформації від підозрюваного є організація несвідомого способу видачі інформації, проговорки. У ході допиту допитуваний може допустити проговорку, тобто сказати про те, про що говорити не мав наміру або чому не надав значення в якості інформації, яка становить інтерес для слідства. Проговорка є своєрідним індикатором, що дозволяє слідчому упевнитися в конкретній поінформованості допитуваного, що підтверджує його зв'язок з певною подією, обставиною, оскільки проговоритися може тільки той, хто знає. Вона може виражатися в окремих словах або фразах, інформації про наявність доказів, місць знаходження знарядь кримінального правопорушення, викрадених предметів і т.д.

Проговорка може бути випадковою, без цілеспрямованих дій слідчого на її досягнення, або організованою, спеціально підготовленою слідчим. Організована проговорка — це результат

майстерності слідчого. Організація проговорки зазвичай будується на раптовості тієї ситуації, до якої слідчий цілеспрямовано веде допитуваного.

Випадкові проговорки вимагають від слідчого швидкої реакції для вибору тактично грамотного рішення у зв'язку зі сформованою ситуацією. При цьому можливі наступні основні варіанти дій: а) спроба відразу ж одержати розгорнуту інформацію з приводу проговорки, б) зробити вигляд, що не звернув уваги на допущену проговорку, і пізніше, зачекавши, чи не буде яких-небудь її доповнень і розвитку, повернутися до зазначеної обставини на цьому ж допиті або, зібравши необхідні дані, пов'язані з отриманням проговорки, повернутися до цього питання на наступному допиті. Останній варіант може бути доцільним і в психологічному плані, оскільки допитуваний може вирішити, що слідчий не помітив проговорки, заспокоїтися, і питання про це стане для нього несподіваним. Однак тут є небезпека того, що до наступної зустрічі він підготує і продумає досить розумне пояснення.

Низка тактичних прийомів спрямована на викриття неправдивих показань, ознаками яких є: протиріччя з іншим даними у провадженні (розбіжність показань і результатів огляду, показань інших осіб); наявність протиріч в самих показаннях; збіг у дрібних деталях показань декількох осіб, що зазвичай свідчить про їх змову; відсутність у показаннях несуттєвих подробиць, що може бути наслідком того, що обставини, про які повідомляє підозрюваний ним не пережиті; різне пояснення одних і тих же обставин на різних допитах; ухиляння від відповіді на прямі питання, допущення проговорки; наявність виразів, що не відповідають рівню освіти та розвитку допитуваного, що свідчить, що він говорить "з чужих слів"; приховування фактів, які повинні бути відомими допитуваному. Наведений перелік ознак неправдивості показань не є вичерпним. Можна відзначити додатково такі ознаки, як поведінка допитуваного, його реакції на питання та хід допиту.

Тактичними прийомами виявлення та викриття неправдивих показань є: максимальна деталізація показань, що змушує говорити про факти та обставини, які можна потім перевірити; проведення повторного допиту, що дає можливість виявити розбіжності, які неминучі при "конструюванні" вигаданих подій; вислуховування явно неправдивого повідомлення без висловлювання сумнівів і недовіри, щоб, по-перше, створити враження, що легенда прийнята, а, по-друге, отримати достатньо широку

інформаційну базу для перевірки і викриття; припинення брехні на початковому етапі допиту, коли для її спростування є достатні дані, щоб продемонструвати, що допит буде йти за правилами, що визначаються слідчим; початок допиту з обставин (епізодів) найбільш відомих слідчому і підкріплених доказами; використання темпу постановки питань: швидкий — ускладнює можливість продумування помилкових відповідей і збільшує емоційну напругу, що сприяє появі проговорок, уповільнений — дозволяє забезпечити деталізацію обставин і нівелює спробу ухилення від висвітлення “слабких місць” в показаннях; пред’явлення доказів.

У числі тактичних прийомів, що сприяють виявленню та викриттю неправдивих показань, можна вказати також різні прийоми переконання і роз’яснення неправильності зайнятої допитуваним позиції, достатності доказів для викриття без його показань, хибність почуття взаємовиручки шляхом демонстрації ставлення до нього інших осіб і т. д. Проте міра гри на суперечливості інтересів повинна бути чітко виважена. Тому при прийнятті рішення про використання будь-якого тактичного прийому повинні бути спрогнозовані й оцінені не тільки тактичні наслідки (безрезультатність тощо), але й реальні наслідки для тих, проти кого спрямований прийом.

Одним із варіантів давання неправдивих показань є заява хибного алібі, яке зазвичай будується на основі змови з особами, готовими свідчити на користь підозрюваного.

Тактичні комбінації, спрямовані на викриття хибного алібі, можуть полягати у: постановці деталізуючих питань; постановці контрольних запитань щодо фактів, точно встановлених у провадженні; оголошення фрагментів показань осіб, на яких поспався підозрюваний, в зв’язку з виниклими протиріччями; оголошення показань осіб, що спростовують заяву про алібі; пред’явлення доказів, що підтверджують перебування підозрюваного в місці вчинення кримінального правопорушення; оголошення висновків експертиз, результатів окремих слідчих (розшукових) дій, що вказують на можливість знаходження підозрюваного на місці злочину.

Основним способом викриття хибного алібі, побудованого на основі змови, є максимальна деталізація показань, оскільки змовитися можна лише про основне — місце, час, учасників і т. д. Але неможливо передбачити всі деталі, про які може запитати слідчий.

У числі тактичних прийомів подолання 4-тої ситуації — позиції відмови від дачі показань є:

а) роз'яснення і переконання в тому, що зайнята позиція шкідлива і не вигідна самому допитуваному. Цей прийом необхідний тоді, коли допитуваний не орієнтується або неправильно оцінює сформовану ситуацію і не бачить можливості виходу з неї або правильно сприймає наявну ситуацію, але не має наміру щось зробити для її вирішення, в тому числі сприятливого для себе;

б) проведення бесіди на абстрактну тему з метою: скласти уявлення про допитуваного (риси характеру, рівень розвитку, можлива реакція на різні тактичні прийоми);

— дати можливість допитуваному заспокоїтися, коли обставини провадження і прибуття на допит вивели його з рівноваги і заважають нормальній бесіді;

— відвернути від теми, на яку допитуваний не бажає вести бесіду, щоб у подальшому (після встановлення контакту) в іншій формі або за інших обставин повернутися до неї;

в) "втягування в суперечку". З цією метою слідчий зачіпає другорядний факт, який допитуваному не складно пояснити або спростувати. Якщо допитуваний піде на це, йому пропонується інша обставина такого ж плану. Він спростовує і його, поступово втягується в суперечку і починає сперечатися з тих питань, які для слідчого є метою даного допиту і забезпечені доказами;

г) відтворення слідчим того, "як все було при вчиненні кримінального правопорушення".

Одним із тактичних прийомів допиту є пред'явлення доказів з метою: орієнтування допитуваного на викладення відомостей, які цікавлять слідство; надання допомоги у відновленні забутого; викриття у брехні; зміна установки на відмову від дачі показань.

Способами пред'явлення доказів під час допиту є: згадка про наявність конкретних доказів, перерахування наявних доказів із зазначенням джерел їх походження, "випадкова" демонстрація доказів; надання можливості розглянути, вивчити доказ, підкреслена демонстрація (роз'яснення) ознак висунутого об'єкта, що вказують на його зв'язок з протиправною подією тощо.

Розглянуті тактичні прийоми не є вичерпними, у будь-якому разі слідчий сам вирішує доцільність і ефективність використання того чи іншого прийому.

Складним організаційно-тактичним моментом для слідчого є проведення допиту за участю захисника. Це проявляється

у необхідності пов'язувати свій план роботи з можливостями захисника; у формальному збігу цілей (досягнення об'єктивної істини), але фактичній їх розбіжності: слідчий перевіряє причетність до кримінального правопорушення, а адвокат прагне забезпечити неспитягнення підзахисного до відповідальності будь-якими засобами; в тому, що слідчий вимушений "розкривати свої карти", а захисник може лише бути присутнім і збирати дані для своєї подальшої діяльності в суді; у тому, що захисник своїм втручанням (постановкою питань, пропозицією підзахисному не відповідати на поставлене запитання тощо) може заважати слідчому у реалізації наміченої тактики допиту.

Це ставить перед слідчим ряд окремих завдань:

- а) не втрачати ініціативу керівництва допитом;
- б) контролювати поведінку адвоката (словесні і жестові підказки підзахисному), його реакції на хід допиту і т.д.;
- в) аналізувати його вчинки з метою визначення, на що саме прореагував адвокат і як конкретно (посміхнувся, засмутився), що за цим може стояти допущена слідчим помилка чи вдалий хід, тобто оцінка використовуваної тактики і потреба внесення до неї змін;

г) докладно фіксувати все, що характеризує участь адвоката у даному допиті (коли і у зв'язку з чим заявив клопотання, який і після чого послідував питання і т.д.)

5.5. Допит свідків і потерпілих

Свідками у даній категорії злочинів є особи, що знаходилися в натовпі, але не вчиняли кримінальних правопорушень, особи, що спостерігали за діями натовпу, особи, що не зуміли вчасно вибратися з натовпу та інші. Їх допити здійснюються у порядку, передбаченому ст.ст. 223-225 КПК України. Предмет допиту свідків охоплює будь-які обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні, як ті, що входять до предмету доказування, так і ті, що необхідні для отримання і правильної оцінки доказів.

Не можуть бути предметом показань свідка обставини, які вказують на його причетність або непричетність до розслідуваного злочину, що інколи має місце у провадженнях даної категорії при

допитах осіб, фактично підозрюваних у вчиненні кримінальних правопорушень. Відповідно п. 6 ч. 2 ст. 87 КПК України отримання показань від свідка, який надалі буде визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні є істотним порушенням прав людини і основоположних свобод, що тягне за собою визнання таких показань недопустимими доказами. У випадках, коли постає питання про кримінальну відповідальність допитуваного, пов'язані з цим обставини виходять за межі предмета показань свідка — він повинен бути допитаний як підозрюваний із наданням права на захист. У той же час допит цієї особи в статусі свідка можливий у іншому провадженні за фактами, що йому не інкримінуються.

Допит свідків — це найбільш поширений спосіб отримання доказів, у тому числі й у провадженнях аналізованої категорії. Безумовно, необхідною передумовою допиту є підготовка до нього. Вона охоплює ряд конкретних заходів: вивчення матеріалів кримінального провадження; ознайомлення з даними про особу допитуваного; за необхідності — складання плану допиту.

Найбільша складність при розслідуванні злочинів зазначеної категорії полягає в організації допитів, викликаних необхідністю отримання інформації про подію, очевидцями якої була значна кількість осіб, багато з яких могли бути її учасниками. Для того, щоб слідчі працювали узгоджено і цілеспрямовано, а результати їх дій можна було аналізувати і використовувати, в кожному окремому випадку складаються спеціальні анкети, в яких наведений перелік питань, за допомогою яких забезпечується отримання всіх необхідних даних.

У справах про масові заворушення, свідків умовно можна поділити на три групи:

Очевидці. До їх числа можна віднести осіб, що безпосередньо спостерігали заворушення — це випадкові перехожі, жителі будинків, що знаходяться поряд із місцями дії кримінального нагону, водії автотранспорту, що проїжджав поряд; лікарі карет швидкої медичної допомоги; працівники установ, підприємств, організацій, що знаходяться поряд з місцями погромів та інші (перелік, наданий нами, розуміється не є вичерпним).

В них під час допиту з'ясовуються наступні факти й обставини: — коли, де (у якому місці), за яких обставин було вчинено погром, підпал, знищення майна, збройний опір працівникам правоохоронних органів та інші суспільно-небезпечні дії;

- чи відомо їм що-небудь про події, які передували заворушенням, наприклад, чи проводилися виступи із закликами до погромів з боку конкретних осіб, або дії, пов'язані із підготовкою до погромів;
- що відомо про прикмети осіб, які приймали активну участь або були організаторами заворушень (зріст, риси обличчя, колір волосся, одяг, наявність особистих прикмет та ін.), хто з них і що саме робив на місці події; хто вів натовп; чи може впізнати або дати їх описання для створення фотороботу або мальованого портрету; їхня озброєність (яка зброя або речі, які спеціального для цього були пристосовані, застосовувалися)? Хто був найбільш агресивний і активний у кожному конкретному випадку?

Під час допитів свідків-очевидців обов'язково використовують план-схеми місця події і прилеглої місцевості з вказівкою на плані обставин події, як їх описує очевидець.

До другої групи належать *свідки з числа учасників* заворушень, які були в натовпі, але не були активними учасниками заворушень або їх організаторами. У таких осіб з'ясовуються наступні обставини:

- за яких обставин вони опинилися у натовпі; хто із знайомих свідка ще був у натовпі; які цілі переслідували учасники заворушень, їх плани, хто був організатором; чи був свідок очевидцем дій конкретних активних учасників заворушень; чи може їх впізнати?

Свідки з числа осіб, які приймали участь у заходах із припинення заворушень (співробітники міліції, військовослужбовці, пожежні, працівники бригад швидкої допомоги та ін.) В них з'ясовуються такі обставини:

- чи відомі їм активні учасники та організатори заворушень; про конкретні протиправні дії зазначених осіб, в тому числі вчинені відносно свідка з боку натовпу (нанесення ударів кийками, кидання каміння, вчинення озброєного опору під час припинення заворушень та ін.) У чому саме виражалися його дії по припиненню заворушень (знаходився серед основних сил міліції в момент стримування натовпу; затримував учасників безпорядків, застосовував спецзасоби (які саме) і таке інше). Чи може впізнати когось з активних учасників або організаторів заворушень.

Перші дані про осіб, які знаходилися у натовпі, слідство отримує з результатів допитів осіб, які були затримані під час розсіювання

натовпу. Такі особи не завжди є активними учасниками заворушень, вони можуть бути притягнуті до відповідальності за ч. 1 ст. 185-1 КпАП України і піддані адміністративному арешту, наприклад, за порушення встановленого порядку проведення демонстрацій. Відповідно до ч. 1 ст. 39 Конституції України громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи та демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування. Дії ж осіб з безчинствуючого натовпу, як правило, не відповідають таким вимогам.

Свідки першої групи встановлюються під час допитів під час поквартирних та подворових обходів оперативних працівників органів внутрішніх справ (за дорученням слідчого в порядку ст. 41 КПК України). Таким обходам піддаються будинки на шляху руху натовпу, біля місць погромів та руйнувань. Також значна кількість свідків може бути встановлена за допомогою працівників медичних закладів, до яких зверталися учасники безпорядків, що отримали тілесні ушкодження. Це також можуть бути активні учасники безпорядків, які є потенційними підозрюваними, та потерпілі від дій натовпу.

Для виявлення очевидців масових заворушень часто досить результативно використовують можливості телебачення, преси і радіо, особливо, коли гарантується анонімність. Такі злочини, як правило, неординарні і привертають увагу (у тому числі своєю сенсаційністю) засобів масової інформації. Переважно вихідна інформація, подана про подію в газетах і місцевими каналами телебачення на початковому етапі розслідування, не шкодить і, більш того, в силу своєї оперативності, може надати слідству не-оціненну допомогу у встановленні очевидців. Із врахуванням обставин провадження, слідству не треба ухилятися від контактів із засобами масової інформації, оскільки є можливість отримати від такого співробітництва корисну інформацію, яку можна використовувати при розслідуванні злочину.

Багато інформації про свідків можна отримати в результаті вивчення відеоматеріалів, виготовлених під час заворушень журналістами, окремими приватними особами; стаціонарними відеокамерами слідкування охоронних систем, якими обладнані окремі об'єкти; а також отриманих в результаті проведення оперативно-розшукових заходів оперативними працівниками органів внутрішніх справ і органів безпеки. Відеозаписи можна отримати

в результаті проведення своєчасних обшуків (в тому числі у деяких учасників заворушень), тимчасового вилучення майна (у підозрюваного) та тимчасового доступу до речей і документів. В результаті вивчення зазначених матеріалів, в аналітичному підрозділі слідчої групи складаються спеціальні картотека, відеотека, виготовляються фототаблиці, які у подальшому можна використовувати під час проведення впізнання.

Необхідно отримувати інформацію стосовно осіб, які заздалегідь, передбачаючи заворушення, залишають населений пункт, де постійно проживають: вивезли свою родину, сховали автотранспорт та інші найбільш цінні речі. У разі виявлення свідка, він допитується про те, як і від кого він отримав інформацію про можливий початок масових заворушень; чому виїхав, вивіз родину, цінні речі й т. п.?

Метою допиту є одержання від допитуваного максимально повної інформації, яка має значення для встановлення обставин кримінального правопорушення. Система загальних тактичних прийомів, що застосовуються під час допитів свідків (як і потерпілих), у першу чергу, спрямована на встановлення психологічного контакту з допитуваним.

Безумовно, характер взаємодії в процесі допиту слідчого зі свідком залежить від ситуації допиту. Допит сумлінних свідків, які дають правдиві показання або добросовісно помиляються, як правило, не призводить до конфліктів. Збіг або не суперечність цілей (у даному випадку — встановлення обставин кримінального правопорушення) створює між учасниками слідчої дії необхідний психологічний контакт. Тактичне завдання слідчого в процесі такого допиту, що має безконфліктний характер, полягає в тому, щоб підтримувати і розширювати психологічний контакт, допомагаючи свідкові у правильному відтворенні сприйнятого і зафіксованого. До таких прийомів, зокрема, належать: постановка запитань, які сприяють виникненню асоціативних зв'язків, що допомагають пригадати; пред'явлення речових доказів; ознайомлення з фрагментами показань інших осіб для згадування та ін.

Інші тактичні прийоми допиту обираються, коли свідок дає завідомо неправдиві показання або відмовляється від дачі показань. У подібних випадках виникає конфліктна ситуація, в основі якої лежить розходження інтересів слідчого та допитуваного. При цьому мета, до якої прагне недобросовісний свідок (потерпілий), може цілком або частково не збігатися з метою, якої домагається

слідчий. Давання неправдивих показань свідком може бути пов'язане з власними інтересами допитуваного, тобто з життєво важливими для останнього потребами, наприклад, із захистом його близьких, свого життя, здоров'я, соціального стану і таке інше, виявлення жалості до підозрюваного, свідок може бути підкуплений або не бажає мати відношення до розслідування (для такої лінії поведінки характерна деяка пасивність у протидії слідству).

Отже, причиною конфлікту в процесі допиту, як правило, є розбіжність систем ціннісних орієнтацій суспільства й особи — свідка (потерпілого або іншого учасника кримінального судочинства), а джерелом конфлікту — прагнення допитуваного перешкоджати слідчому в досягненні мети допиту.

У конфліктних ситуаціях тактичне завдання слідчого полягає в тому, щоб переконати допитуваного переглянути свою позицію, що не відповідає завданням правосуддя, відмовитися від наміру давати неправдиві показання.

З метою зміни позицій свідка в криміналістичній літературі пропонуються різні тактичні прийоми, що сприяють одержанню правдивих показань. До прийомів викриття неправдивих показань належать: постановка уточнюючих, деталізуючих і контрольних запитань; оголошення матеріалів кримінального провадження (показань інших свідків, наприклад, які викривають неправдивість показань); пред'явлення речових доказів, що явно суперечать показанням допитуваного (наприклад, демонстрація фрагментів відеозаписів, зроблених під час масових заворушень) та ін.

Практика розслідування проваджень про масові заворушення засвідчує, що в основі конфліктної ситуації лежить побоювання свідка за своє життя і здоров'я (а також своїх близьких і родичів) внаслідок помсти з боку організаторів і активних учасників заворушень.

Подолання таких конфліктних ситуацій можливе при проведенні в процесі розслідування тактичної операції "захист свідка".

Як відомо, свідок є не тільки одним з головних, але й одним з найбільш нестабільних джерел доказової інформації у кримінальному процесі. Використання зацікавленими особами різноманітних способів "тиску" на них як однієї з форм протидії слідству, нині є дуже поширеним явищем. Особливо часто це виявляється під час розслідування групових тяжких умисних злочинів. Але

часто цьому факту не приділяється належної уваги, що призводить до відмови свідків від дачі показань. У справі про погроми на ринку "Ясенево" в Москві у квітні 2001 р. з 40 свідків, яких суд планував допитати, бажання виступити підтвердили лише четверо: інші були налякані можливою помстою з боку "бригоголових" (вони пов'язували свої побоювання з підвищеним інтересом ЗМІ до цього судового процесу).

Основним засобом нейтралізації такої протидії є ізоляція свідків (як і потерпілих) від впливу на них організаторів і активних учасників заворушень. На практиці, під час масштабних заворушень в Фергані, Вірменії, Кіровабаді для цього більшість потерпілих та свідків були евакуйовані в інші регіони.

Відповідно до Закону України "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві" учасники кримінального судочинства, у тому числі свідки та потерпілі, за наявності відповідних підстав мають право на забезпечення своєї безпеки. Законом передбачені, зокрема, такі заходи, як особиста охорона, заміна документів, переселення в інше місце проживання, зміна зовнішності та ін. (ст. 7). Рішення про застосування цих заходів приймається слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом, у провадженні яких перебуває кримінальне провадження, а здійснюються ці заходи спеціальними підрозділами органів внутрішніх справ (створені у березні 1997 року) або СБУ (з 1995 року — підрозділи по боротьбі з тероризмом та захисту учасників кримінального судочинства). Однак перелічені заходи застосовуються у випадку, коли у слідства є дані, що свідчать про наявність реальної загрози життю, здоров'ю, житлу та майну учасників кримінального судочинства з боку зацікавлених осіб.

Для попередження можливих протиправних посягань на свідків слідчий або прокурор під час розслідування вживають заходи щодо забезпечення конфіденційності відомостей про осіб, які викривають винних у вчиненні кримінальних правопорушень і про яких винним невідомо (або вони мають недостатню для їх встановлення інформацію). Ст. 15 Закону передбачає серед інших заходів заміну у слідчих документах анкетних даних особи, взятої під захист за постановою слідчого (прокурора), або за ухвалою суду.

Якщо відразу після заворушень слідчий допитує свідка-очевидця, то часто така особа без будь-яких побоювань дає показання, які викривають винуватих осіб. При цьому свідок може відмовитися від застосування щодо себе якихось заходів безпеки.

Але через якийсь час, ще до направлення провадження до суду з'являються сумніви і свідок вважає, що він може стати жертвою протиправних дій активних учасників заворушень. Слідство у такому разі може стикнутися з фактами відмови від раніше даних показань. Інколи свідки відмовляються приймати участь у впізнаннях, очних ставках (за КПК України 2012 р. — одночасних допитах), з'являтися до суду для дачі показань. Створення таких ситуацій треба враховувати.

У справі про масові заворушення в Криму в червні 1995 року, на досудовому слідстві, обґрунтовано передбачаючи, що в умовах невеликого міста дані про осіб, котрі викривають винних у протиправних діях, стануть відомі зацікавленим особам, що може призвести до залякування, погроз фізичної розправи і т. ін., з метою схилити свідків-очевидців до відмови від показань, які вони дали раніше, десятьом свідкам у справі були змінені анкетні дані. При цьому дача показань такими особами не була заздалегідь обумовлена зміною анкетних даних. Свідки дали викриваючі вивуватих осіб показання. Але за 3-4 місяці потому багато з них у зв'язку із побоюваннями помсти з боку учасників заворушень, здійснили спробу поміняти місце проживання (в тому числі виїхати в іншу місцевість), змінити роботу.

За епізодами звинувачення, де суд вважав доведеним факт активної участі у масових безпорядках конкретних осіб, він обмежився оголошенням показань тих свідків, які були дані на досудовому слідстві, а також їхніми письмовими заявами (відповідно до ч. 3 ст. 16 Закону і ч. 2 ст. 292 КПК 1960 р.) про те, що вони ці показання підтверджують.

До учасників масових заворушень ми відносимо як організаторів та активних учасників заворушень, так і осіб, які хоча під час заворушень знаходились у натовпі, але в їх діяннях відсутні дії, передбачені ст. 294 КК України (тобто вони не є організаторами або активними учасниками заворушень). Останні можуть не досягти віку, з якого настає відповідальність за вчинення масових заворушень; їх дії можуть розглядатися як такі, що підлягають відповідальності за адміністративне правопорушення (специфіка дії натовпу створює такі умови, коли у деякої її частини не має можливості для реалізації своїх цілей: наприклад, велика скупченість людей у натовпі не дає можливості частині з них "пробитися" до об'єктів погромів і вчинити суспільно-небезпечні дії, передбачені ст. 294 КК); вони вчинили інші кримінальні право-

порушення, передбачені іншими статтями КК України (рухались позаду натовпу і займалися фактично мародерством, крадіжками, грабежами та ін.).

На встановлення зазначених учасників масових заворушень слідчі орієнтують оперативних працівників органів внутрішніх справ або органів безпеки, даючи відповідні доручення на проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій. Але в першу чергу, слідство перевіряє на причетність до заворушень осіб, які були затримані під час масових заворушень — при розсіюванні натовпу, а також осіб, на яких вказали потерпілі або свідки.

По-друге, обов'язково вживаються заходи щодо одержання даних про звернення до лікарень осіб із тілесними ушкодженнями, які вони могли одержати в результаті активної участі у масових заворушеннях (в результаті дій правоохоронних органів, нещасних випадків; опору охорони, власників комерційних об'єктів, які були піддані погромам та ін.)

Отримавши дані про можливих постраждалих в результаті нападу, перевірка в лікувальних закладах може нічого не дати, якщо поранення, отримані такими особами, не належать до категорії тяжких. Оперативні підрозділи у такому разі повинні орієнтуватися на перевірку осіб, що займаються приватною медичною практикою; перевірку лікувальних закладів за межами області, міста, району де були заворушення. Інколи під час звернення до лікарень такі особи не повідомляють свої дійсні анкетні дані, називаючи себе вигаданим прізвищем.

Як зазначалося вище, встановлення свідків у таких провадженнях завжди представляє собою певну складність: по-перше, очевидці, як правило, не хочуть залучатися до тривалого процесу кримінального судочинства; по-друге, вони обґрунтовано побоюються за своє (і своїх близьких) життя, здоров'я та майно, а інколи поділяють ідеали, які сповідують учасники заворушень.

Інформаційна база у провадженнях цієї категорії переважно формується на показаннях, отриманих насамперед від осіб, які мешкають поблизу місця події (власники автотранспорту, що паркують транспорт біля будинку; особи, що мають малолітніх дітей — "колясочники", а також власники собак), випадкових перехожих, що були очевидцями події; працівників станцій швидкої медичної допомоги, які першими прибули на місце події; лікарів приймальних відділень лікарень, куди доставлялися потерпілі;

працівників міліції, що приймали участь в охороні громадського порядку під час заворушень (у тому числі в розсіюванні натовпу); представників пожежних служб, які займалися гасінням пожеж та ін.

Працівники оперативних підрозділів за дорученням слідчого здійснюють встановлення і допит зазначених осіб вже в процесі первинного огляду місця події. При цьому застосовуються традиційні поквартирні і подворові обходи з наданням слідчому протоколів допитів встановлених свідків.

Ефективність розслідування вцілому і допитів свідків зокрема залежить також від того, наскільки діяльність слідчо-оперативної групи з розслідування відповідає особливостям обстановки, що складається, і правильній оцінці слідчої ситуації, тобто наскільки населення регіону, міста, району поділяє ідеали учасників заворушень: чи це конфлікт на міжнаціональному (міжетнічному) ґрунті чи це дії великої групи молоді з хуліганських мотивів. Для перших характерна обстановка, коли досить велика частина населення може підтримувати вимоги учасників заворушень, що призводить до ускладнень в роботі по встановленню винуватих осіб у організації та активній участі у заворушеннях.

Потерпілими (ст. 55 КПК України) є фізичні особи, яким кримінальним правопорушенням заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. У злочинах про масові заворушення ними є представники іншої, конфронтуючої організації, наприклад, релігійної, особи, що брали участь у їх припиненні (посадові особи органів державної влади і управління, члени різних громадських організацій, співробітники правоохоронних органів (служби охорони, постової служби, ДАІ), збройних сил, служби безпеки, пожежної охорони, пожежної інспекції, представники міністерства з надзвичайних ситуацій. Враховуючи положення ч. 2 ст. 55 КПК України, їх допит як потерпілих можливий лише з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. З урахуванням специфіки проваджень розглядуваного виду, частина потерпілих (свідків) у момент необхідності їх допитів може знаходитися в медичних установах. У низці випадків для участі в допитах таких осіб необхідно залучати фахівця-медика, а для фіксації ходу і результатів допиту застосовувати аудіо-, відеотехніку.

У свідків і потерпілих на допитах потрібно з'ясувати, коли і де виникли масові заворушення, що послужило безпосереднім

приводом до їх виникнення, хто був організатором, активним учасником (виконавцем) підбурювачем, пособником кожного окремого епізоду протиправних дій (масових заворушень чи інших правопорушень); максимально повну інформацію (у тому числі прикмети) про злочинців, які знаряддя використовувалися в кожному конкретному протиправному епізоді, які факти допитуваний сприймав особисто (і за яких умов), а що йому стало відомо опосередковано, в останньому випадку — джерело інформації.

Варто мати на увазі, що типовими способами протидії допитам у провадженнях про масові заворушення можуть бути неявка свідків за викликом, давання неправдивих показань. Мотивами цього, як правило, є: явна чи неафішована прихована підтримка свідками масових заворушень, що відбулися, і через це небажання давати показання, побоювання піддатися переслідуванням, погрозам, розправі з боку організаторів чи активних учасників масових заворушень, релігійних авторитетів.

Можливе зниження процесуальної активності потерпілих, навіть незважаючи на завдану їм шкоду, у випадках, коли люди не вірять у здатність представників влади забезпечити їх безпеку, адже сам факт масових заворушень, що були вчинені, підриває віру потерпілих у силу влади.

Не можна виключати з боку допитуваних (особливо належних до конфесій, представники яких є організаторами й активними учасниками, а також захисників підозрюваних) негласного застосування в ході допиту звукозаписуючої апаратури для фіксації змісту допиту, доказів, що демонструються слідчим, з метою наступного відпрацьовування тактики протидії розслідуванню. Тому, виходячи з конкретних умов, потрібно подбати і про власну безпеку як правоохоронного чи іншого державного органа в цілому, так і кожного співробітника, свідка, потерпілого. Тому співробітникам СОГ варто ретельно продумувати і предметно організувати виклик на допит. Особливо на початковому етапі розслідування може знадобитися збройний супровід потерпілих від місця проживання (перебування) до місця проведення слідчої (розшукової) дії і назад. Часто допити потерпілих провадяться в польових умовах: на евакуаційних пунктах, у таборах біженців, що знаходяться під збройною охороною міліції чи армії. З огляду на можливу евакуацію з місцевості, де відбулися масові заворушення, в осіб, що належать до визначеної конфесії, етнографічної групи, національності для забезпечення їх можливих повторних

допитів, необхідно з'ясовувати, фіксуючи в протоколі допиту, куди найбільше ймовірно вони планують відїхати з даної території, яким чином (за якими адресами, телефонами, через яких осіб) їх можна буде розшукати в разі потреби.

Для вибору правильної тактики допитів доцільно знати основні догмати тієї чи іншої конфесії, причини протиріч між ними. Допомогу в цьому можна шляхом організації індивідуальних чи колективних (усього складу СОГ) консультацій фахівців державних і суспільних структур, представників релігійних організацій.

Процесуальна позиція того, хто допитує, при будь-якому допиті — це позиція представника влади. Практично в будь-якій релігії одним з непорушних постулатів є твердження, що усяка світська влада — від Бога (певний відступ від цього правила характерний для представників мусульманського екстремізму, що проповідують нетерпимість до цивільного світського суспільства, неприпустимість роздільного існування релігії і держави, презирство до іновірців). У ході допиту не слід вступати з допитуваним у можливу непродуману і непідготовлену полеміку на релігійній, історичній основі; предметом допиту повинні бути елементи предмета доказування і предмета дослідження з того чи іншого конкретного епізоду кримінального правопорушення. Пам'ятаючи ці положення, необхідно наполегливо, послідовно домагатися реалізації мети кожного допиту.

Добре зарекомендувала себе демонстрація в ході допитів свідків, потерпілих, підозрюваних фотографій, відеозаписів масових заворушень.

Показання потерпілого є одним із видів доказів, на підставі яких встановлюються обставини, що мають значення для кримінального провадження.

За своєю процесуальною природою, предметом, особливостями формування вони майже тотожні показанням свідків і являють собою усні повідомлення про обставини, пов'язані з кримінальним правопорушенням, яким особі, що дає показання, завдані моральна, фізична або майнова шкода.

На відміну від свідка, потерпілий зацікавлений у відповідних наслідках вирішення кримінального провадження, оскільки йому заподіяна шкода. І, даючи показання, він не тільки сприяє правильному розв'язанню питання про винуватість підозрюваних, але й одночасно домагається задоволення своїх інтересів у кримінальному процесі.

У разі смерті потерпілого, або внаслідок стану, що унеможливує подання нею відповідної заяви, процесуального статусу потерпілого набуває, як правило, хтось із його близьких родичів чи членів сім'ї (відповідно до ч. 6 ст. 55 КПК України). При допитах зазначених осіб звичайно з'ясовуються біографічні дані потерпілого, відомості про його оточення, спосіб життя та ін.

Іншу групу потерпілих становлять особи, що одержали тілесні ушкодження під час масових заворушень. У першу чергу це працівники органів внутрішніх справ, які приймали участь у заходах щодо наведення громадського порядку під час безпорядків; військовослужбовці у разі залучення їх до цих же дій (наприклад, у справі про масові заворушення в Києві 9 березня 2001р. 71 потерпілий — це працівники міліції і військовослужбовці внутрішніх військ, які під час заворушень отримали тілесні ушкодження).

Ще одну групу складають потерпілі з числа працівників організацій, підприємств, комерційних структур (в тому числі їх власники), а також державних установ або організацій, які були піддані погромам. Вони, безумовно, володіють інформацією про обставини погромів та інших дій активних учасників та організаторів масових заворушень і досить часто є очевидцями подій.

Окрему категорію потерпілих складають особи, які є володільцями автомашин; підприємці, чие майно постраждало під час заворушень, але вони не є очевидцями цих подій. Тому слідство переважно під час допитів отримує дані щодо збитків, які спричинені таким особам діями активних учасників заворушень.

Треба мати на увазі, що після погромів частина потерпілих вимушена залишати місця постійного проживання. Суттєву роль відіграє постійна загроза повторних заворушень (особливо, коли йдеться про безпорядки, що виникли під час міжнаціонального, міжетнічного конфлікту). Тому такі особи виїжджають за межі району, області.

З такою ситуацією слідство зіткнулося в червні 1995 р. в Криму. Під час заворушень директор радгоспу (в його домі майно було повністю знищено) виїхав з сім'єю з Криму і слідство знайшло його лише після кількох місяців інтенсивних пошуків. На той час він вже постійно проживав в одному з сільських районів Полтавської області. З такою проблемою стикалися слідчі під час розслідування заворушень за часів СРСР, які виникли переважно на ґрунті міжнаціональних конфліктів. Тоді багато потерпілих

у той же день залишали місто, область, республіку. Інші якоїсь час перебували у таборах для біженців, готелях, розташуваннях військових частин.

Необхідно, щоб потерпілі мали можливість для дачі розгорнутих показань вже після ознайомлення з обстановкою на місці погромів (коли об'єктом погромів були дома, квартири, майно потерпілого): про вкрадене, зникле, знищене або пошкоджене майно та ін.

Тому є підстави для ствердження, що допит свідків, потерпілих, як і деякі слідчі (розшукові) дії за участю цих осіб, можна віднести до невідкладних, від яких залежить успіх розслідування даної категорії проваджень.

5.6. Пред'явлення для впізнання

Пред'явлення для впізнання — слідча (розшукова) дія, що полягає в пред'явленні свідкові чи іншому учаснику кримінального судочинства об'єктів, які вони спостерігали раніше, з метою встановлення їх тотожності або групової належності. Ця слідча (розшукова) дія досить часто проводиться у провадженнях про масові заворушення та нерідко має вирішальне значення для розкриття і розслідування цього злочину.

Процесуальна регламентація проведення цієї слідчої (розшукової) дії закріплена у ст.ст. 228-232 КПК України. Об'єктами пред'явлення для впізнання є: особи (живі люди та їх трупи), предмети та ділянки місцевості.

Відповідно до вимог ст. 228 КПК України впізнанню передують допит свідка (потерпілого) про зовнішній вигляд і прикмети особи, що він бачив і може впізнати, а також про обставини, за яких впізнаючий бачив цю особу (у випадках, коли свідок запам'ятав прикмети особи, у встановленні якої зацікавлене слідство, допит може проводитися за участю фахівця (художника) із наступним створенням мальованого портрета або фоторобота підозрюваного).

В основі пред'явлення для впізнання лежить складний психічний процес криміналістичної ідентифікації, який полягає у порівнянні образу особи чи предмета, який зберігся в пам'яті суб'єкта впізнання, з пред'явленими об'єктами і, як результат цього процесу, у висновку про їх тотожність, групову схожість чи

відмінність. Сприйняте тільки в тому випадку може бути змістом показань, якщо людина запам'ятала сприйняте, зберегла у пам'яті, потім згадала чи впізнала й відтворила в показаннях.

Запам'ятовування може бути як свідомим, так і несвідомим. Свідоме має вольовий, цілеспрямований характер і для наступного впізнання є більш цінним. Запам'ятовуванню, збереженню в пам'яті і відтворенню сприяють наступні основні фактори: 1) свідоме запам'ятовування; 2) невеликий проміжок часу, що пройшов з моменту сприйняття; 3) нормальний стан організму; 4) вік (не малолітній і не літній). Зазначені фактори необхідно з'ясувати під час допиту суб'єкта впізнання.

При розслідуванні масових заворушень проводиться впізнання свідками-очевидцями та потерпілими осіб, які брали участь у масових заворушеннях: активних учасників і організаторів; осіб, що знаходились у натовпі під час безпорядків.

За формою проведення впізнання поділяється на пред'явлення об'єкта для впізнання в натурі, за фото- й відеозображенням та за фонограмою.

Пред'явлення для впізнання особи частіше за все проводиться у випадках, коли на допиті потерпілий, свідок заявляє, що він:

- 1) вперше побачив конкретну особу у зв'язку з подією злочину;
- 2) знайомий з особою, але не знає її прізвища, чи називає його не так, як назвала себе остання;
- 3) знайомий з даною особою, але остання на допиті це заперечує.

Об'єкт впізнання повинен знати, що він пред'являється для впізнання. Якщо він не буде знати, що є учасником зазначеної слідчої (розшукової) дії, і йому буде оголошено тільки її результат, то це дає підстави впізнаваній особі відмовитися від підпису протоколу і заявити про порушення своїх прав.

Слідчий повинен вжити заходів, щоб суб'єкт впізнання не міг до початку слідчої (розшукової) дії випадково побачити об'єкт впізнання в такій обстановці, яка могла б наштовхнути його на думку про причетність останнього до провадження.

Статисти повинні бути ознайомлені слідчим із правилами пред'явлення для впізнання, виконувати вказівки слідчого про зміну поз, відповідати на поставлені запитання для прослуховування їх голосу та мови. Необхідно також мати їх точні адреси, щоб, у разі необхідності, була можливість їх виклику до суду.

Часто в ході розслідування масових заворушень свідку, потерпілому для впізнання потрібно пред'явити декілька осіб, у такому

випадку кожного з них необхідно пред'являти окремо, серед їм подібних статистів. При цьому статисти, які пред'являлися разом з першим об'єктом, не повинні брати участь у наступних впізнаннях.

З метою економії часу, у практиці розслідування масових заворушень готують фототаблиці, куди включають фотознімки не одного, а іноді десятих-двадцятих (і навіть більше) осіб з числа осіб, що були під час заворушень у натовпі і могли бути активними учасниками або організаторами безпорядків. Ці фотознімки "розбавляють" кількома зображенням на них осіб, які явно не причетні до подій, що розслідуються. Безумовно, така форма пред'явлення для впізнання не передбачена КПК України і не може використовуватися у практиці. Одночасне пред'явлення декількох осіб не доцільне, оскільки: 1) велика кількість осіб перешкоджає зосередженню уваги (так, при одночасному пред'явленні трьох осіб загальна їх кількість разом зі статистами повинна складати не менше дев'яти); 2) підвищується ризик помилкового впізнання; 3) одночасне перебування в одному місці декількох підозрюваних (коли вони пред'являються для впізнання в натурі) може призвести до зговору між ними і викликати інші небажані наслідки.

У випадках, коли суб'єктів впізнання декілька, а об'єкт один, то його пред'являють кожному окремо.

Повторне пред'явлення для впізнання можливе тільки у випадках, коли буде встановлено, що свідок (потерпілий) навмисно не впізнав підозрюваного через побоювання помсти чи з інших причин. При цьому повторне пред'явлення для впізнання повинно проводитися з тими ж статистами, що й перший раз.

Законом прямо заборонено (ч. 6 ст. 228 КПК України) подальше впізнання особи в натурі після впізнання її за фотознімками, оскільки факт попереднього пред'явлення фотознімків буде тлумачитися як навідна дія.

Організація пред'явлення осіб для впізнання залежить від того, які ознаки зовнішності суб'єкт впізнання запам'ятав. За загальними правилами, приступаючи до пред'явлення для впізнання, слідчий повинен впевнитися, що дотримані всі вимоги, необхідні для виконання цієї слідчої (розшукової) дії:

- 1) особу впізнаючого допитано з необхідною повнотою;
- 2) правильно підбрано об'єкти, які пред'являтимуться разом об'єктом, який цікавить слідство;
- 3) прийнято необхідні заходи для виключення можливості раптової зустрічі між особами, яка впізнає і яку впізнають;

4) якщо пред'являється особа, то встановлено, що особи, які пред'являються разом з нею, їй не знайомі;

5) підбрано понятих (відповідно до ч. 7 ст. 223 КПК України винятками є випадки застосування безперервного відеозапису ходу проведення слідчої (розшукової) дії);

6) запрошено спеціалістів (за необхідністю);

7) приготовлено необхідні технічні засоби.

За наявності підстав вважати, що з боку об'єкта чи суб'єкта впізнання можлива неадекватна, емоційна поведінка, доцільно передбачити присутність під час пред'явлення для впізнання працівників міліції для припинення такої поведінки.

Пред'явлення для впізнання умовно можна поділити на 4 стадії:

1) попередня;

2) безпосереднє проведення;

3) деталізація;

4) фіксація результатів.

Попередня стадія має підготовчий характер і повинна забезпечити при пред'явленні для впізнання дотримання вимог кримінально-процесуального закону, направлених на отримання достовірних результатів.

Особі, яка впізнає, не можна показувати об'єкт чи його фотознімок до пред'явлення для впізнання, всі підготовчі дії проводяться без нього. Після виконання всіх необхідних підготовчих дій, слідчий особисто, чи його помічник, запрошують суб'єкта впізнання до приміщення, в якому воно проводиться. На цій стадії слідчий повинен:

1. Роз'яснити всім учасникам чи присутнім особам цілі й задачі, а також порядок проведення пред'явлення для впізнання. Особливу увагу потрібно приділити суб'єкту впізнання, який повинен ясно представляти свою роль у провадженні цієї слідчої (розшукової) дії.

2. Роз'яснити права і обов'язки понятим, а також іншим учасникам, якщо вони беруть участь у впізнанні (перекладачу, педагогу тощо).

3. У разі, коли суб'єктом впізнання є свідок, попередити його про кримінальну відповідальність за ст. 178 КК України — за дачу завідомо неправдивих показань і за ст. 179 КК України — за відмову від дачі показань, а якщо потерпілий — лише за дачу завідомо неправдивих показань. Якщо він не досяг 16-річного віку, роз'яснити йому обов'язок давати правдиві показання.

4. Якщо при впізнанні будуть застосовуватися технічні засоби, то повідомити про це учасників, про що зробити запис у протоколі.

5. Вивести особу, яка впізнає, в ізольоване приміщення з метою виключення можливості бачити (або чути) об'єкт впізнання до його офіційного пред'явлення.

6. Підготувати на місці пред'явлення для впізнання відповідні об'єкти. Якщо пред'являється особа, то їй пропонується зайняти будь-яке місце серед інших статистів.

Поняті повинні знати, яка саме особа, чи який предмет, під яким номером пред'являється для впізнання серед інших.

Стадія безпосереднього впізнання починається з пропозиції слідчого ввести в приміщення (на місцевість) особу, яка впізнає. Після цього слідчий пропонує їй оглянути об'єкти, пред'явлені для впізнання і вказати, чи є серед них той, що сприймався нею раніше. Формулювання завдання повинно бути зрозумілим і не повинно носити навідного характеру (навідним вважається запитання, у формулюванні якого міститься очікувана, бажана для слідчого відповідь).

При цьому слідчий повинен з'ясувати: чи влаштовують суб'єкта впізнання умови спостереження, чи достатньо добре видно ознаки. Слід надати йому час подумати, придивитися. Для того, щоб сприйняття об'єктів було глибшим, слідчий може дозволити йому взяти в руки ті чи інші предмети. Якщо пред'являються особи за анатомо-морфологічними ознаками, то на прохання особи, яка впізнає, слідчий може запропонувати їм встати, сісти, повернутися. Забороняється пропонувати їм промовляти ті чи інші фрази, оскільки такого роду дії проводяться під час спеціального виду пред'явлення для впізнання за голосом і особливостями мови.

За результатами огляду об'єктів особа, яка впізнає, робить заяву про те, який саме предмет чи яку людину він упізнав. Впізнаний на пропозицію слідчого повинен у присутності інших учасників назвати своє прізвище, ім'я та по батькові. Якщо він відмовляється назвати себе, то його називає слідчий.

Стадія деталізації починається з моменту, коли слідчий пропонує особі, яка впізнає, заявити, за якими саме прикметами чи особливостями вона впізнала даний об'єкт і, шляхом постановки додаткових питань надає названим ознакам необхідну визначеність. Так, наприклад, для з'ясування ступеню впізнання (тожності чи схожості) необхідно задати питання: "Чи впізнаєте Ви даний предмет як той же самий, чи тільки як схожий?". Понятим

та іншим учасникам пропонується впевнитися в наявності чи відсутності у об'єкта ознак, що були названі.

У випадку, коли особа, яка впізнає, перераховуючи прикмети та ознаки, за якими вони впізнала об'єкт, вкаже ті, яких раніше під час допиту не називала, то причини цього потрібно з'ясувати в ході наступного додаткового її допиту.

Якщо вона не впізнала жодного із пред'явлених об'єктів, то її можна спитати: "Чи немає серед пред'явлених вам предметів (осіб), схожого за окремими ознаками з тим, про який йшла мова на допиті?". Це питання заноситься до протоколу дослівно, щоб ні в кого не виникло підозри на те, що задавалося навідне питання. Доцільність подібних дій зумовлена тим, що вони дають можливість особі, яка не впізнала об'єкт за індивідуальними ознаками, спробувати впізнати його за родовими ознаками, тобто зробити висновок про групову належність цього об'єкта, що інколи теж має важливе доказове значення.

Крім зазначення прикмет та особливостей, за якими особа впізнала об'єкт, потрібно, щоб вона зробила заяву про ступінь його впізнання (результат впізнання може бути виражений у категоричній чи вірогідній формі), її відповідь бажано записати дослівно.

Результат впізнання слід вважати позитивним, якщо суб'єкт впізнання заявляє, що впізнав і називає не тільки загальні ознаки, але їх сукупність та індивідуальні особливості.

Фотографування, кінозйомка і звукозапис можуть проводитися як на стадії безпосереднього впізнання, так і на стадії деталізації.

На стадії фіксації результатів впізнання слідчий закінчує складання протоколу пред'явлення для впізнання.

Інколи підозрюваний, визнавши себе винним, заявляє, що зможе впізнати потерпілого. У той же час сам потерпілий також стверджує, що зможе впізнати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Проведення впізнання в загальному порядку призведе до втрати одного із доказів. Так, якщо потерпілий не впізнає підозрюваного, то наступне пред'явлення останньому потерпілого неможливе, оскільки він у ході першого пред'явлення для впізнання вже дізнався хто є потерпілим. У таких випадках виникає необхідність проведення взаємного пред'явлення для впізнання потерпілого обвинуваченому, а обвинуваченому потерпілого. Організувати проведення такого впізнання можна наступним чином. Підбираються статисти, схожі з потерпілим.

а також статисти, схожі з підозрюваним. Створюються 2 групи, в кожную з яких входить об'єкт впізнання з трьома статистами, по двоє понятих і помічник слідчого. Обидві групи розміщуються в різних кімнатах і суб'єкти впізнання попереджаються, що за сигналом слідчого вони повинні пройти в третю кімнату, де, не говорячи ні слова, спостерігати об'єкти впізнання, після чого повернутися в свої кімнати, де, в присутності понятих, зробити відповідні заяви про впізнання чи невпізнання пред'явлених осіб. Після цього всі учасники цієї слідчої дії збираються в одній кімнаті, де складається протокол результатів впізнання.

На практиці виникає питання, чи може слідчий, якщо суб'єкт впізнав пред'явлену особу, звернутися до останнього з питанням, чи впізнав він, у свою чергу, того, хто впізнавав. Такі дії можна визнати правомірними. Відповідь впізнаного заноситься до протоколу. Однак, варто зазначити, що, в разі заяви впізнаного про те, що він також впізнає людину, яка його впізнавала, доказова сила такої заяви буде меншою, ніж при проведенні взаємного впізнання.

У випадку, коли належить пред'явити для впізнання особу, яка має на обличчі особливі прикмети, що впадають у вічі (помітні родимі плями, шрами, дефекти, деформація частин обличчя), практично дуже важко, а іноді неможливо підібрати статистів зі схожими особливими прикметами на обличчі. У такому разі пред'явлення для впізнання можна провести за фотознімками, коли у слідчого є впевненість, що суб'єкт твердо запам'ятав людину і впізнає її навіть без урахування особливої прикмети. При цьому в процесі підготовки доцільно сфотографувати осіб, які пред'являються, у положенні, що приховує особливу прикмету.

В аналогічній ситуації можливе і пред'явлення для впізнання осіб у натурі. При цьому, вони розміщуються в положенні, що приховує на перший погляд дефект обличчя об'єкта впізнання (в профіль, напівпрофіль). Тільки після того, як суб'єкт впізнання вкаже на впізнану ним особу і зазначить, що в неї ще повинна бути особлива прикмета, необхідно запропонувати останній змінити положення для того, щоб суб'єкт побачив особливу прикмету і вказав на неї. За будь-яких обставин у такій ситуації не можна проводити впізнання, коли об'єкт впізнання різко відрізняється особливою прикметою від статистів і саме ця ознака є основою для впізнання.

Впізнання людини за функціональними ознаками можливе лише у випадках чітко вираженої індивідуальності цих ознак,

змінити які зусиллям волі практично неможливо. Так, впізнання за особливостями ходи здійснюється у випадках, коли людина шкутильгає, має особливості в розстановці ніг (наприклад, характерний кут розвороту ступні), швидкість руху та ін. Суб'єкту впізнання потрібно продемонструвати ходу не тільки особи, яка перевіряється, а й статистів. Усі вони повинні проходити повз нього по черзі, а не одночасно. Слід мати на увазі, що особа, яку впізнають за функціональними ознаками, знаючи, що вона є учасником слідчої (розшукової) дії, може спробувати змінити ці ознаки. Для того, щоб уникнути такої ситуації, пред'явлення для впізнання повинно проводитися за загальними правилами пред'явлення особи для впізнання за анатомо-морфологічними ознаками. При цьому слідчий не повідомляє об'єкту впізнання, за якими саме ознаками його будуть впізнавати. У ході пред'явлення слідчий має запропонувати особі, яка цікавить слідство, а також статистам пройтись (якщо вона впізнається за особливостями ходи) або виконати інші дії.

Але слід зауважити, що впізнання живих осіб у натурі у провадженнях про масові заворушення проводиться досить рідко, що пов'язано з обґрунтованими побоюваннями (як слідства, так і самого свідка або потерпілого) за життя і здоров'я свідка-очевидця (потерпілого), оскільки розслідується провадження про вчинення злочину безчинствуючим натовпом, до якого входять, як правило, місцеві жителі. При цьому, не встановленими завжди залишається досить велика частина активних учасників та організаторів заворушень, які зацікавлені в тому, щоб вчинене ними кримінальне правопорушення не було розкрито й розслідуване. Та й сам очевидець не бажає прямого візуального контакту з підозрюваним, якого він викриває у вчиненні тяжкого злочину.

Особливістю впізнання живих осіб у провадженнях даної категорії є проведення даної слідчої (розшукової) дії поза візуальним контактом упізнаваного з упізнаючим. Така форма впізнання передбачена як КПК України, так і Законом України "Про забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві".

Згідно з частиною 4 статті 228 КПК України з метою забезпечення безпеки особи, яка впізнає, впізнання проводиться поза візуальним спостереженням того, кого впізнають, з дотриманням вимог, передбачених цією статтею. Про результати впізнання обов'язково повідомляється особа, яка пред'являлась для впізнання.

ня. При цьому необхідне дотримання певних умов, які забезпечують достовірність впізнання.

Від осіб, які пред'являються, не приховується те, що проводиться слідча (розшукова) дія, їм роз'яснюється її сутність, однак суб'єкта впізнання вони не бачать.

Поза візуальним спостереженням впізнання проводиться в спеціально обладнаних приміщеннях, поділених надвое перегородкою зі спеціального дзеркального скла (прозорого з однієї сторони), які мають окремі входи та обладнані переговорним пристроєм. Особливу увагу потрібно звернути на вжиття заходів, щоб сторонні не побачили особу, яка впізнає.

До організації впізнання обов'язково залучаються співробітники підрозділу, який здійснює заходи безпеки, вони ж можуть брати участь у його проведенні, про що робиться відповідна відмітка в протоколі.

Для участі в проведенні такого виду впізнання залучається 4 понятих. При виконанні зазначеної слідчої (розшукової) дії потрібно дотримуватися послідовності заведення учасників впізнання до спеціально обладнаної кімнати:

а) завести понятих, яким роз'яснюється сутність проведення впізнання поза візуальним спостереженням;

б) двоє понятих переходять у кімнату, звідки буде проводитися впізнання (кімната Б), а двоє інших залишаються в кімнаті, де будуть знаходитися статисти та об'єкт впізнання (кімната А);

в) у кімнату А запрошуються статисти, об'єкт впізнання, його адвокат, конвой (у разі необхідності), яким роз'яснюється сутність слідчої (розшукової) дії (крім даних про особу, яка впізнає), об'єкту впізнання пропонується зайняти будь-яке місце серед статистів;

г) у кімнату Б слідчим по телефону викликається суб'єкт впізнання, якому також роз'яснюється сутність слідчої (розшукової) дії та пропонується уважно подивитися на осіб, які пред'являються. Далі суб'єкту впізнання ставляться питання за загальними правилами пред'явлення осіб для впізнання.

Весь процес пред'явлення для впізнання і його результати фіксуються в протоколі, де крім відомостей, передбачених ст. 104 КПК України, обов'язково зазначається те, що впізнання проводилося поза візуальним спостереженням того, кого впізнають, а також вказуються всі обставини й умови його проведення. З протоколом кожна група учасників, які знаходяться в кімнатах А і Б, ознайомлюється окремо. В протоколі вказуються змінені

анкетні дані особи, яка впізнає, або відповідно до ч. 5 ст. 228 КПК України відомості про неї до протоколу не вносяться, а зберігаються окремо.

Виведення особи, яка впізнає з кімнати Б (а також вивезення в безпечне місце), проводиться співробітниками підрозділу, який здійснює заходи безпеки, з дотриманням необхідних умов, які виключають можливість побачити його об'єктом впізнання, його адвокатом чи іншими особами з їх оточення.

Найчастіше впізнання осіб, що вчинили масові заворушення, проводиться за фотознімками. Ч. 6 ст. 228 КПК України закріплює можливість проведення такого впізнання "за необхідності", а не як виняток, коли пред'явлення об'єкта в натурі неможливе.

При пред'явленні для впізнання фотознімків осіб закон вимагає пред'явлення їх у числі інших, у кількості не менше трьох, що не мають різких відмінностей між собою. Водночас не можна виключати, що фотознімки не завжди можуть передати ті ознаки зовнішності, за якими особу може бути впізнано.

За буквального змістом кримінального процесуального закону, під час впізнання серед впізнаючих повинна бути лише одна особа, яку впізнають. Але для масових заворушень, як неодноразово зазначалося, характерна велика скупченість людей, і впізнання лише однієї особи не завжди можливе. Йдеться про впізнання за матеріалами відеозаписів, зроблених під час заворушень. Очевидцю у такому разі для впізнання пред'являється не одна, а кілька осіб у групі, натовпу, які випадково опинилися у кадрі разом.

Пред'явлення об'єктів, яке проводить слідчий під час акту впізнання, не слід ототожнювати з пред'явленням — тактичним прийомом, що використовується під час допиту. Пред'явлення об'єктів, частіше речових доказів, в ході допиту переслідує іншу мету, ніж при впізнанні, а саме — викрити особу, що допитується, в брехні, спонукати її давати правдиві показання, встановити інші обставини (під час допиту слідчий пред'являє особі документ і запитує, чи ним він написаний і підписаний, а той впізнає свій почерк і підпис, чи іншої особи і дає про це відповідні показання).

У слідчій практиці трапляються випадки, коли при огляді місця події або обшуці, особи, присутні при проведенні цих процесуальних дій як очевидці, поняті чи просто спостерігачі, впізнають якусь знайому їм річ і роблять про це заяву. Такі заяви не є пред'явленням для впізнання, тому що вони проводяться не шляхом пред'явлення об'єкту певній особі, а в результаті того,

що хтось із присутніх при огляді чи обшуці сам побачив і впізнав знайому річ.

У перерахованих випадках факт впізнання відображається в протоколах тих слідчих (розшукових) дій, під час виконання яких він відбувся. Однак такі дії не можна розглядати як пред'явлення для впізнання в процесуальному значенні цього поняття, оскільки в них відсутній конкретний об'єкт впізнання і не дотримані перераховані вище умови провадження цієї слідчої (розшукової) дії. У процесі пред'явлення для впізнання слідчий по суті перевіряє своє припущення про те, що суб'єкт сприймав при певних умовах саме даний об'єкт. В інших зазначених вище випадках слідчий не знає, чи є серед пред'явлених об'єктів той, який необхідно впізнати.

У кожному випадку фіксація процесу і результатів пред'явлення для впізнання проводиться шляхом складання протоколу, оскільки, відповідно до Кримінального процесуального законодавства України, його складання є обов'язковим способом фіксації будь-якої слідчої (розшукової) дії. Такий протокол складається у відповідності з вимогами ст. 231 КПК України.

Протокол може складатися як під час проведення слідчої (розшукової) дії, так і після її закінчення. При пред'явленні для впізнання виникає необхідність у двохетапному складанні протоколу. Його складання починається тоді, коли особі, яка впізнає, в присутності понятих повідомляють про початок пред'явлення для впізнання. На цій стадії в протоколі відмічається, хто, де, коли і в якому провадженні провів пред'явлення для впізнання, заносяться відомості про суб'єкта впізнання, понятих та інших осіб, які приймають участь у слідчій (розшуковій) дії (прізвища, ім'я, по батькові, місце проживання, процесуальний статус).

Якщо в процесі пред'явлення для впізнання будуть використовуватися технічні засоби, то про це зазначається в протоколі (вказуються вид, назва, марка).

У випадку пред'явлення для впізнання особи, суб'єкт впізнання після цього переходить в іншу, кімнату і у його відсутності заводять осіб, які пред'являтимуться для впізнання. До протоколу заносяться відомості про них (прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, адреса, національність, зріст, одяг, колір волосся, фізичні недоліки, одяга, інші особливі прикмета). У випадку пред'явлення предметів необхідно вказати та описати їх родові, видові чи індивідуальні ознаки.

Після цього, в протоколі відмічають, що об'єкту впізнання було запропоновано зайняти будь-яке місце серед статистів і яке саме місце він зайняв (у випадку пред'явлення для впізнання предметів робиться відмітка про пропозицію понятим покласти їх у вільному порядку). Тільки після цього переходять до самого пред'явлення для впізнання. Фіксується точне формулювання, питання слідчого особі, яка впізнає. По можливості дослівно, в першій особі фіксується його заява про результати впізнання і про те, за якими ознаками чи особливостями він впізнав особу чи предмет, про ступінь впізнання, уточнюючі питання слідчого і відповіді на них. При цьому потрібно виключати такі записи, як "твердо впізнав" чи "категорично впізнаю" без вказівки конкретних ознак, за якими було впізнано об'єкт. Зауваження, які висловлюються відносно порядку проведення впізнання, також заносяться до протоколу. Якщо об'єкт не впізнано, то про це відмічається в протоколі. Там же відмічається час провадження слідчої (розшукової) дії. Протокол впізнання оголошується всім особам, які брали участь у його проведенні (або ці особи можуть ознайомитися з протоколом особисто). Кожен з присутніх має право внести свої зауваження щодо ходу або результатів проведення впізнання до протоколу, який підписується всіма учасниками цієї слідчої (розшукової) дії.

5.7. Обшук і тимчасове вилучення майна

Обшук і тимчасове вилучення майна є засобами процесуального примусу, метою проведення яких є отримання доказів у кримінальному провадженні. Прийняття рішення про їх проведення вимагає певного обґрунтування і особливої обережності, оскільки ці заходи пов'язані з вторгненням у сферу конституційних та особистих прав та інтересів особи, зокрема, недоторканості особи, її житла, таємниці приватного життя тощо.

Обшук — слідча (розшукова) дія, змістом якої є примусове обстеження приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих громадян з метою відшукування і вилучення предметів, що мають значення у провадженні, а також виявлення розшукуваних осіб, процесуальний порядок проведення якої визначений ст.ст. 233-236 КПК України.

Метою обшуків в ході розслідування масових заворушень здебільшого є пошук і вилучення:

1. Знарядь і засобів вчинення злочину:
 - а) вогнепальної і холодної зброї;
 - б) предметів, які спеціально виготовлені для вчинення злочину (пляшки із запальною сумішшю; знаряддя вбивства чи нанесення тілесних ушкоджень — кастети, надолонники, кістені тощо);
 - в) предметів, зберігання чи використання яких заборонено або потребує спеціального дозволу (ліцензії) (газова зброя, радіоактивні речовини, наркотики та ін.);
 - г) транспортних засобів (якщо вони використовувались для досягнення злочинного результату).

2. Предметів, що зберегли на собі сліди кримінального правопорушення (одяг чи взуття обшукуваного, яке має сліди крові, частки ґрунту, сліди незгорівшого пороху тощо).

3. Предметів, отриманих як наслідок злочину (предмети, забрані з місць погромів, особисті речі потерпілих тощо).

4. Інших предметів, що можуть бути засобами для встановлення необхідних обставин кримінального провадження (фотознімків, записних книжок, нотаток, листівок тощо).

Об'єкт обшуку — це те, відносно чого (чи кого) здійснюється обстеження.

Найбільш поширеними об'єктами обшуку є:

- 1) жилі приміщення (квартира, будинок, дача, номер готелю тощо);

- 2) службові, торговельні, виробничі та інші нежилі приміщення (кабінети, офіси, склади, виробничі дільниці, підсобні приміщення магазинів тощо);

- 3) ділянки місцевості (садиба, сад, город та ін.);

- 4) автотранспортні засоби (автомобілі, причеви, мотоцикли та ін.);

- 5) жива людина (її тіло, одяг, взуття та інші носильні речі).

Таким чином, об'єктом обшуку може бути практично будь-яке місце, що знаходиться у кого-небудь в розпорядженні (власності), або особа, якщо є достатні підстави вважати, що у цьому місці чи у даної особи можуть бути знаряддя кримінального правопорушення, предмети та цінності, які мають значення у провадженні.

У криміналістичній теорії прийнято розрізняти декілька видів обшуку залежно від тих чи інших підстав їх диференціації. Так, за характером об'єктів обшуку розрізняють обшук: приміщень,

місцевості, транспортних засобів, особи. За характером об'єктів пошуку виділяють обшуки, спрямовані на виявлення людей, трупів (чи їх частин), знарядь та засобів вчинення кримінального правопорушення, предметів злочинного посягання, слідів, документів та інших об'єктів. Обшуки можна розрізняти за їх повторюваністю (первинний і повторний) та за їх одночасністю (груповий і одиночний). Названі види обшуку мають певну специфіку. Розглянемо особливості проведення окремих видів обшуку.

Обшук у приміщенні передбачає примусове обстеження всіх приміщень, які є у володінні фізичних чи юридичних осіб, якщо там можуть знаходитися об'єкти пошуку. Обшук приміщень полягає у вивченні та аналізі конструктивних вузлів будинку (споруди), жилих і підсобних приміщень, предметів домашньої обстановки. Обшук рекомендується розпочинати з найбільш "важких" ділянок приміщення, проводити пошук спочатку у нежилых, а потім у жилих приміщеннях, здійснювати обшук у напрямку від входу до приміщення.

Під час обшуку приміщень необхідним є обстеження окремих вузлів будівлі або споруди, до яких належать підвальна частина будівлі, горище, сходи, міжповерхові перекриття, стіни і перегородки, санітарно-технічні вузли й комунікації. При обстеженні конструктивних вузлів будівлі слід звертати увагу на елементи, що не передбачені проектом, відсутність окремих деталей, неоднорідність пофарбування, відмінність у штукатурці, пошкодження павутиння. Предмети пошуку можуть знаходитися за карнизами, балками, бути замуrowаними у стінах тощо.

В ході обшуку в жилих приміщеннях необхідно ретельно обстежувати предмети обстановки. Перевіряючи меблі, слід спочатку дослідити предмети чи документи, які знаходяться в(на) них, а потім самі предмети обстановки. Треба оглянути усі пази, щілини, виміряти й порівняти всі внутрішні та зовнішні габарити.

Пошукові дії в службових приміщеннях слід розпочинати з робочого місця обшукуваного. Насамперед оглядають робочий стіл, сейфи й шафи. У службових приміщеннях тайників, як правило, не роблять, але предмети маскують, ховають за книжками, папками, папером, що створює певні труднощі у доступі до предмета пошуку.

Обшук ділянки місцевості полягає у примусовому обстеженні присадибних та інших ділянок, які є у володінні обшукуваної особи.

Обшуку на відкритій місцевості притаманна трудомісткість пошуків. Обстеження необхідно здійснювати планомірно й у певній послідовності, попередньо розділивши ділянку території на сектори чи квадрати. Здебільшого тайники обладнують у землі, купах, купах сміття, ямах. Ознаками тайника на місцевості можуть бути пошкодження ґрунту, неоднаковість його кольору, мітки на деревах та ін.

Обшук особи полягає у примусовому обстеженні людини, її одягу, взуття та інших речей. Обшук особи та фактична виїмка у неї предметів і документів проваджаться в порядку, передбаченому ч. 3 ст. 208, 223, 236 КПК України. Обшук особи, як правило, проводиться за постановою слідчого. Проте існують випадки, коли обшук можна здійснювати без винесення постанови:

1) при фізичному захопленні підозрюваного уповноваженими на те особами, якщо є достатні підстави вважати, що затриманий має при собі зброю або інші предмети, які становлять загрозу для оточуючих, чи намагається звільнитися від об'єктів, що викривають його чи інших осіб у вчиненні кримінального правопорушення;

2) при затриманні підозрюваного;

3) при обранні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до підозрюваного;

4) за наявності достатніх підстав вважати, що особа, яка знаходиться в приміщенні, де проводиться обшук, переховує при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження (ч. 5 ст. 236 КПК України).

У процесі обшуку необхідно передбачити можливість вчинення опору з боку обшукуваного. Тому слідчий повинен дотримуватися певних правил, що забезпечують безпеку присутніх при обшуці осіб. Зокрема, обшукуваного необхідно поставити обличчям до стіни чи автомобілю під кутом 45° з широко розсунутими ногами і розведеними руками. Таке положення зменшує стійкість обшукуваного.

Обшук особи рекомендується проводити у певній послідовності — “зверху до низу”. Спочатку обстежують головний убір, потім верхній одяг (пальто, сукню, піджак, брюки тощо), взуття. Окремі предмети одягу знімають з метою обстеження білизни та інших речей. Особливу увагу слід приділяти кишеням, швам на одязі, підкладці пальто чи піджака, підборам взуття.

Такий обшук виконує особа однієї статі з обшукуваним. У разі необхідності для цього запрошують медичного працівника.

До обшуку особи належить й обстеження речей, які є у обшукуваного: портфелів, дипломатів, валіз, сумок, гаманців. Ці речі ретельно досліджують з метою виявлення тайників та предметів, які шукають.

Обшук транспортних засобів передбачає примусове обстеження будь-якого транспортного засобу, який є у приватному володінні громадянина (мотоцикл, автомобіль, яхта, особистий літак). Такий обшук має певну специфіку залежно від його виду та особливостей транспортного засобу. Обшук транспортних засобів — це відносно новий вид обшуку у практиці органів розслідування.

Обстеження транспортних засобів повинно мати певну черговість і послідовність. Так, обшук легкового автомобіля доцільно розпочинати з багажника і закінчувати мотором. У багажнику перевіряються сумка з інструментом, запасне колесо, інші предмети. У салоні знімаються килими, настили, чохли. Перевіряються місця між сидіннями і спинками, досліджується торпеда, знімається автомагнітола.

Механізми й деталі, що розташовані в автомобілі, під днищем, бажано дослідити на "ямі". Оглядається автомобіль й під капотом. Обшук автотранспортних засобів доцільно проводити за участю фахівця-автотехніка.

Повторний обшук має місце у тих випадках, якщо первинний обшук був проведений за несприятливих умов або залишилися необстеженими (недостатньо ретельно обстеженими) окремі ділянки приміщення, відкритої місцевості, предмети.

Груповий обшук — це кілька одночасних обшуків, що здійснюються в одному провадженні у різних осіб, в різних місцях (тактична операція). Проведення групового обшуку має певну специфіку, а саме:

- 1) одночасно працюють кілька слідчо-оперативних груп;
- 2) реально існує кілька об'єктів обшуку;
- 3) має місце єдине керівництво у проведенні обшуку кількох об'єктів;
- 4) існує єдність часу початку обшуку на всіх об'єктах;
- 5) запропоновано єдиний план проведення обшуку;
- 6) визначені засоби зв'язку між учасниками обшуку і порядок обміну інформацією між ними.

Для ефективності проведення групового обшуку можуть бути складені різні схеми, зокрема схеми злочинних зв'язків, службової взаємодії, родинних зв'язків підозрюваних осіб.

У теорії криміналістики тактика обшуку розглядається стосовно таких основних питань: що чи кого шукати; у кого шукати; де шукати; коли шукати; як шукати. Реалізація тактичних прийомів обшуку потребує розгляду їх ситуаційної обумовленості, вивчення повторюваності та типовості ситуацій. Знання типових ситуацій дозволяє не тільки передбачати їх традиційне виникнення у відповідних умовах, а й обирати оптимальну тактику.

У криміналістичній літературі обшук визначається як дія, що відбувається у конфліктній ситуації. Однак проведення обшуку може характеризуватися й безконфліктністю ситуації (наприклад, обшук за відсутності обшукуваного або при добровільній видачі предмета пошуку).

Поділ ситуацій на конфліктні та безконфліктні ґрунтується на характеристиці психологічних компонентів слідчої ситуації — суперництва чи протидії сторін, мета й інтереси яких при розслідуванні кримінальних правопорушень не збігаються. Поділ ситуацій обшуку на конфліктні та безконфліктні має дуже широкий діапазон спрямованості. Обрання ж відповідної тактики обшуку, оптимальне використання тактичних прийомів передбачають диференційований підхід до ситуативності обшуку.

Залежно від присутності чи, навпаки, відсутності обшукуваного можуть бути виділені дві ситуації:

- 1) здійснення обшуку в ситуації присутності обшукуваного;
- 2) здійснення обшуку в ситуації його відсутності. У ст. 236 КПК зазначено, що слідчий, прокурор вживає належних заходів для забезпечення присутності під час проведення обшуку осіб, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені. Однак можливості присутності такої особи може й не бути, і тоді обшук проводиться за відсутності обшукуваного.

Залежно від ставлення обшукуваного до пропозиції слідчого видати зазначені у постанові предмети чи документи, а також вказати місце, де переховується злочинець, можна виділити такі ситуації обшуку:

- 1) при добровільній видачі;
- 2) при відмові від добровільної видачі.

Ситуація добровільної видачі ще не означає, що обшук на цьому може бути завершений. Добровільна видача іноді може бути пов'язана: а) з видачею частини компрометуючого матеріалу, аби перешкодити виявленню головної, більш важливої частини; б) з видачею документів чи предметів, щоб запобігти вилученню

значної суми грошей або цінностей, виявленню слідів та доказової інформації щодо інших кримінальних правопорушень.

Залежно від ставлення обшукуваного до здійснюваного обшуку можна виділити:

1) ситуацію активної протидії (коли обшукуваний своїми діями намагається заважати проведенню обшуку, не виконує законних вимог слідчого чи працівника міліції, істерично реагує на їх дії, проявляє зневажливе ставлення до правоохоронців);

2) ситуацію нейтральної поведінки обшукуваного та його відмову від спілкування зі слідчим (коли обшукуваний демонструє свою байдужість чи зневагу до дій слідчого, явну відмову від діалогу з ним, не бажає розмовляти, відповідати на запитання);

3) ситуацію надання допомоги слідчому під час проведення пошукових дій (коли обшукуваний намагається сприяти слідчому у його пошуках або імітує активну допомогу).

Ситуації обшуку можуть бути диференційовані також залежно від передбачуваного способу схову предмета пошуку. Тут можна простежити три типові ситуації, коли передбачається, що предмет пошуку:

1) зберігається без спеціального маскування (документи знаходяться у шухляді письмового столу чи сейфі; сокира, якою було вчинено кримінальне правопорушення, лежить у сараї разом з іншим інструментом тощо);

2) видозмінений або знищений (злиткам золота можуть надаватися вид і форма предметів (елементів) домашньої обстановки; у квартирі, де відбувалося розчленування трупа, можуть пофарбувати меблі, замінити шпалери);

3) схований у спеціальних тайниках або інших недоступних місцях (обрання способу приховання не є повністю вільним, воно детерміноване низкою чинників, обставин, у тому числі й обстановкою дому чи квартири).

Специфіка обшуку відбиває й своєрідність запропонованих груп ситуацій, їх взаємозв'язки та динамізм. Дослідження ситуативної варіантності обшуку дозволяє окреслити певні системи тактичних прийомів, що є доцільними в тій чи іншій ситуації обшуку.

Розглянемо можливі варіанти ситуативних змін у процесі проведення обшуку та проаналізуємо запропоновані необхідні системи тактичних прийомів у тій чи іншій ситуації. Перш за все, обшук може здійснюватися у присутності або за відсутності обшукуваного. Якщо обшукуваний присутній при обшуку, слідчий

повинен запропонувати йому добровільно видати об'єкти, які розшукуються. Після цього можливе виникнення двох різних ситуацій обшуку: при добровільній видачі та при відмові від добровільної видачі. Якщо має місце добровільна видача, то обшук вже на цій стадії може бути завершений. Встановити істинність добровільної видачі або її фальшивість (підміна предмета пошуку, видача тільки його частини) допомагає використання системи тактичних прийомів, спрямованих на діагностику такої видачі.

При відмові від добровільної видачі має місце перехід у два різних за своєю природою блоки ситуацій:

1) блок ситуацій, що відбиває ставлення обшукуваного до здійснюваного обшуку (ситуація активної протидії; ситуація нейтральної поведінки обшукуваного та його відмова від спілкування; ситуація надання допомоги слідчому при здійсненні пошукових дій);

2) блок ситуацій, що відбиває передбачуваний спосіб збереження предмета пошуку (ситуація, коли передбачається, що предмет пошуку зберігається без спеціального маскування; ситуація, коли передбачається, що предмет пошуку видозмінено або знищено; ситуація, коли передбачається, що предмет пошуку сховано у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях).

Стосовно кожного блоку ситуацій пропонуються два види систем тактичних прийомів:

1) пов'язані з взаємодією з обшукуваним (система тактичних прийомів, спрямована на усунення активної протидії обшукуваного; система тактичних прийомів, спрямована на подолання відмови обшукуваного від спілкування; система тактичних прийомів, спрямована на отримання пошукової інформації від обшукуваного);

2) пов'язані з взаємодією з матеріальними об'єктами (система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування; система тактичних прийомів, спрямована на пошук видозмінених або знищених об'єктів; система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях).

Системи тактичних прийомів обшуку (тактичні комбінації) — це своєрідні алгоритми (типові програми) для слідчого. Застосування таких систем полегшує прийняття правильних рішень у

різних ситуаціях. Між системами тактичних прийомів і ситуаціями їх реалізації існують нерозривні зв'язки, які мають науково обґрунтований характер.

Системи тактичних прийомів обшуку виконують різноманітні функції (діагностичні, пізнавальні, психологічного впливу), дозволяють визначити необхідність пошуків, вплинути на обшукувану особу, одержати від неї певну інформацію, обрати напрямки пошуків та виявити об'єкти пошуку. Системи прийомів передбачають їх певний зміст і структуру, доцільність елементів, логічну послідовність способів дії. Розглянемо окремі системи тактичних прийомів.

Система тактичних прийомів, спрямована на подолання відмови обшукуваного від спілкування, включає:

- 1) роз'яснення мети і необхідності обшуку;
- 2) постановку нейтральних запитань;
- 3) залучення обшукуваного до діяльності слідчого;
- 4) словесну розвідку.

Тактичний прийом системи, який стосується роз'яснення мети і необхідності обшуку, передбачає розкриття причин візиту слідчого, важливості виявлення об'єктів пошуку, зв'язку обшукуваної особи з розшукуваним предметом. Цей прийом впливає на обшукуваного, спонукає його до аргументації відсутності у нього певних речей.

Подоланню відмови від спілкування сприяє *постановка нейтральних запитань, які не пов'язані з предметом обшуку*. Відповіді на такі запитання ні до чого не зобов'язують респондента і разом з тим сприяють його залученню до спілкування. У психології такий прийом іноді називають методом "зачіпки", який дає змогу увійти в контакт із співрозмовником. Важливим тут є те, що співрозмовника необхідно "спіймати на гачок" зацікавленості, використовуючи для цього незначну подію, порівняння, особисте враження, анекдотичний випадок чи незвичне запитання.

Ефективним способом усунення конфліктних стосунків є залучення обшукуваного до діяльності слідчого. Такий прийом включає пропозиції слідчого надати йому технічну допомогу (відкрити шухляду або шафу, перенести білизну тощо). Процес "спільної" діяльності спонукає обшукуваного до спілкування зі слідчим.

Функцію подолання відмови обшукуваного від спілкування в процесі обшуку виконує також тактичний прийом *словесної розвідки*. Цей прийом має силу побічного навіювання. Слідчий

звертається не до обшукуваного, а до інших учасників обшуку (працівників міліції, фахівців, понятих) з певними вказівками і пропозиціями (наприклад, про необхідність перейти до наступної стадії обшуку, доцільність пошуків у тому чи іншому місці, можливість застосування технічних засобів). Використання прийому словесної розвідки дозволяє слідчому не тільки діагностувати ставлення обшукуваного до того, що відбувається, а й спонукати його до спілкування, змінити поведінку й обрану позицію. Обшукуваний може відмовитись від зайнятої ним нейтральної позиції і зробити спробу вербальної взаємодії зі слідчим.

Особливий інтерес становлять системи тактичних прийомів обшуку, пов'язані із взаємодією з матеріальними об'єктами. Характер їх спрямованості ґрунтується на імовірнісному судженні слідчого про спосіб зберігання предмета пошуку.

Так, система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування, включає:

- 1) аналіз обстановки місця обшуку з метою визначення місць природного зберігання предмета пошуку;
- 2) аналіз об'єктів, виявлених у місцях їх природного зберігання;
- 3) зіставлення виявленого об'єкта з ознаками того, що шукають.

Важливе значення має пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках (створених чи пристосованих сховищах, прихованих від інших, відомих не всім) або в інших суб'єктивно недоступних місцях (важкодоступних, незручних, непридатних для зберігання). Слід мати на увазі, що злочинці часто застосовують витончені способи переховування предметів, прагнуть їх замаскувати, перешкодити доступ до них. Однак повністю усунути демаскуючі ознаки практично неможливо.

Система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях, може включати:

- 1) аналіз ознак предмета пошуку;
- 2) зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку;
- 3) орієнтацію на професійні (чи інші) навички обшукуваного під час визначення місця схову;
- 4) використання можливостей типових аналогів;
- 5) аналіз окремих ділянок приміщення, меблів, інших об'єктів з метою встановлення демаскуючих ознак;

6) зіставлення однакових предметів між собою.

Запропоновані прийоми вимагають їх стислої інтерпретації. Так, аналіз ознак предмета пошуку полягає в тому, щоб визначити (чи припустити) можливі його властивості та інші особливості (розміри, масу, об'єм, специфіку умов зберігання тощо.) Важливого значення набуває також з'ясування такої особливості предмета пошуку, як його ділимість (можливість розчленування) або неділимість на окремі самостійні частини (вузли), які можуть бути сховані в різних місцях. Аналіз предмета пошуку здійснюється з метою встановлення місць можливого його схову і тому виконує певну функцію.

Наступним прийомом системи є зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку. Такий прийом дозволяє встановити найбільш ймовірні місця можливого зберігання і виключити ті з них, в яких не може бути сховано предмет пошуку (за своїми розмірами, особливостями будови, можливістю руйнування та ін.) Характер тайників залежить від особливостей об'єктів, схильностей особи, яка переховує їх, здатності її до фантазування.

Під час визначення місця схову як тактичний прийом може бути розглянута орієнтація на професійні (чи інші) навички обшукуваного. Правопорушник вдається до тих способів, якими він краще володіє, використовує звичні виробничі методи. Це неминуче відбивається на обранні місця приховання, конструкції тайника, способі маскуванню. Професія людини визначає можливість наявності у неї тих чи інших інструментів, знарядь, сировини, матеріалів, що можуть бути використані для створення тайників, приховування слідів та знарядь кримінального правопорушення.

Тактичним прийомом системи є використання можливостей аналогів. Аналоги — це типові випадки виявлення тих чи інших об'єктів у певних місцях. Документи виявляють у книжках, музичних інструментах, предметах одягу; зброю — у м'яких частинах меблів, книгах, тайниках, що зроблені в стінах чи підлозі, підсобних приміщеннях або санвузлах.

Важливе значення має й такий тактичний прийом системи, як аналіз окремих ділянок приміщення, меблів та інших об'єктів з метою встановлення демаскуючих ознак. Характер демаскуючих ознак залежить від конкретних умов, в яких діє особа, особливостей місць приховування предметів, дій обшукуваного. У приміщеннях місце схову вказують різниці у фарбуванні предметів, сліди на підлозі, відсутність сполучення шпалер та ін. Демаскуючі ознаки

є своєрідними негативними обставинами, які сигналізують про необхідність пошуків у певному місці.

Тактичним прийомом є також зіставлення однакових предметів між собою. Зіставлення дозволяє виявити різницю між однорідними предметами, що може бути наслідком переховування у них предметів пошуку.

Тактика проведення таких обшуків будується з урахуванням інформації, наявної у провадженні. Непідготовленість обшуку (найчастіше через передоручення проведення цієї слідчої (розшукової) дії оперативним працівникам) або їх невчасність може призвести до втрати речових доказів.

Не завжди є можливість для негайного проведення цієї слідчої (розшукової) дії, що може бути пов'язано із побоюваннями, що конфлікти, що можуть виникнути під час обшуку можуть призвести до нових заворушень, оскільки ще можуть бути підстави вважати, що обстановка у регіоні залишається такою, що заворушення можуть початися знову (особливо, коли вже проведене затримання активних учасників заворушень; ще не поховані загиблі під час таких подій та ін.) Цей фактор, безумовно, потрібно враховувати у разі вибору часу проведення обшуку та інших слідчих (розшукових) дій.

Тимчасовий доступ до речей і документів та тимчасове вилучення майна — це процесуальні дії, що являють собою заходи забезпечення кримінального провадження та проводяться у випадках необхідності вилучення певних предметів і документів, коли точно відомо, де і в кого вони знаходяться. Процесуальний режим проведення тимчасового доступу до речей і документів регламентується статтями 159-166 КПК України; тимчасового вилучення майна — ст. ст. 167-169 КПК України.

Тимчасовий доступ до речей і документів здійснюється стосовно предметів і документів, які знаходяться у віданні установ, організацій та підприємств. У деяких випадках виникає необхідність у тимчасовому доступі до речей і документів окремих громадян.

Тимчасове вилучення майна — це фактичне позбавлення підозрюваного можливості володіти, користуватися і розпоряджатися майном у вигляді речей, документів, грошей до вирішення питання про його арешт або повернення.

Тимчасовий доступ до речей і документів та тимчасове вилучення майна, як правило, проводяться у денний час, за винятком випадків, коли ці заходи є невідкладними, наприклад, якщо є

підстави вважати, що предмети або документи можуть бути знищені або сховані.

Найчастіше в ході розслідування масових заворушень проводиться тимчасовий доступ до майна і документів в моргах бюро судово-медичних експертиз і прийомних відділеннях лікарень одягу потерпілих; куль і їхніх фрагментів, вилучених із тіл потерпілих під час судово-медичного дослідження трупа або в процесі операцій, а також документів за місцем проживання і роботи. Особливо часто проводиться тимчасове вилучення або тимчасовий доступ до документів, необхідних у зв'язку з проведенням у провадженні документальних ревізій. Вилучається медична документація у разі лікування учасників заворушень в лікарнях (в тому числі для наступного призначення судово-медичної експертизи за медичною документацією).

Досить часто проводиться тимчасовий доступ до відеозаписів (відеокасет) у осіб, які її проводили під час заворушень або в організаціях, підприємствах, установах, чії працівники також приймали участь у проведенні відео зйомок (телестудії, телеканали, редакції газет, інших ЗМІ). Відеоматеріали можуть вилучатися в установах, у разі їх обладнання апаратурою відео слідкування.

Про проведення обшуку, тимчасового доступу та тимчасового вилучення майна складається протокол, який є джерелом доказів. Він має відповідати загальним вимогам, передбаченим ст. ст. 104-106 КПК України і складатися з трьох частин: вступної, описової, заключної.

У вступній частині зазначається коли, де, ким, на якій підставі, у кого, в присутності яких осіб проведено обшук, тимчасовий доступ до речей і документів або тимчасове вилучення майна. Тут також зазначається, що перед обшуком слідчий запропонував добровільно видати предмети чи документи і яку було дано на це відповідь.

Описова частина містить відомості про об'єкти пошуку, умови їх зберігання та способи маскування. Якщо під час обшуку виявлено тайник, необхідно детально описати його конструкцію, вказати розміри, місцезнаходження, яким чином приховано тощо.

У протоколі необхідно зазначити загальні та окремі ознаки виявлених предметів (назва, розмір, форма, маса, колір, маркування, позначки, номери, пошкодження та ін.). Завдання слідчого полягає в тому, щоб охарактеризувати та індивідуалізувати вилучений предмет, зафіксувати ознаки і особливості, які

дозволяють відрізнити його від інших схожих предметів, виключити можливість підміни. У разі вилучення виробів з дорогоцінних металів в протоколі вказують назву виробу, його родові та індивідуальні ознаки, колір або відтінок, розмір, кількість, особливості окремих частин (якщо є можливість — масу і розмір кожної частини), наявність пробірних знаків (фігурних клейм і цифрових позначок проби).

Певну специфіку має опис зброї, яку вилучено при обшуці. Необхідно вказувати тип і вид зброї (холодна, вогнепальна, бойова, мисливська, спортивна, саморобна), систему (автоматична, напівавтоматична, нарізна, гладкоствольна), марку, номер, клеймо виробника.

У разі вилучення продовольчих товарів у протоколі зазначаються найменування, маса, об'єм, кількість продуктів, їх стан, якість, упаковка, маркування, дата виготовлення тощо. Цих вимог слід дотримуватись й при описі промислових товарів. При вилученні однорідних предметів необхідно зазначати їх кількість. Якщо вилучаються цінні папери чи гроші, то вказують їхні серії та номери, вартість, інші реквізити.

У протоколі обшуку зазначається, в якому місці та за яких обставин виявлено ті чи інші предмети пошуку. Необхідно описати, яким чином зберігалися такі предмети: відкрито чи переховувалися у спеціальних тайниках, інших суб'єктивно недоступних місцях.

У заключній частині зазначається, які предмети вилучені, як вони упаковані й опечатані. За наявності заяв і зауважень від присутніх, їх заносять до цієї частини протоколу обшуку, тимчасового доступу або вилучення майна.

Протокол складається у двох примірниках. Другий примірник вручається особі, в якій було проведено обшук чи тимчасовий доступ або вилучення майна, або представникові підприємства, установи чи організації, де було проведено слідчу (розшукову) дію чи відповідний захід забезпечення кримінального провадження. Протокол підписують слідчий, особа, у якій проводився обшук чи тимчасове вилучення майна або тимчасовий доступ речей та документів, та запрошені особи, які були при цьому присутні.

Додатковими способами фіксації результатів цих процесуальних дій є фото- та відеозйомка, складання різних планів і схем. Так, фотозйомка дозволяє зафіксувати загальний вигляд приміщення або місцевості, яка обшукувалась, місця приховування предметів, тайники, виявлені об'єкти.

5.9. Слідчий експеримент

Відповідно до ч. 1 ст. 240 КПК України, з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань. Отже, зазначена слідча (розшукова) дія покликана перевірити й уточнити результати допиту свідка, потерпілого, підозрюваного або даних, отриманих при проведенні огляду й інших слідчих (розшукових) дій. Ця слідча (розшукова) дія по суті включає в себе дві дії — слідчий експеримент та перевірку показань на місці.

Щодо слідчого експерименту, то можна виділити наступні їх види: з приводу з'ясування можливості спостереження, сприйняття якого-небудь факту, явища; з приводу з'ясування можливості здійснення якої-небудь конкретної дії; з приводу з'ясування можливості існування якого-небудь явища; з приводу з'ясування окремих деталей механізму події і з приводу з'ясування процесу утворення слідів кримінального правопорушення. Наприклад, під час розслідування справи про масові заворушення в с. Вуадиль, Ферганської області, які супроводжувалися погромами і грабежами, проводився слідчий експеримент, який повинен був дати відповідь: чи мав обвинувачений фізичну можливість винести викрадене майно без сторонньої допомоги.

Необхідність перевірки й уточнення показань на місці виникає у таких ситуаціях: у показаннях допитуваної особи є дані про місце або маршрут, які вона не змогла назвати або описати, в результаті чого слідчий не отримав про них повне уявлення; показання містять відомості про місцезнаходження яких-небудь предметів, які можуть стати доказами у провадженні; необхідно співзвістити показання декількох осіб стосовно події, яка сталася у певному місці; показання містять відомості про обстановку місця, де сталася розслідувана подія.

Слідча (розшукова) дія у провадженнях аналізованої категорії проводиться зі свідками у разі необхідності встановлення місця кримінального правопорушення (наприклад, ділянки місцевості), виявлення покинутої правопорушниками після вчинення злочину зброї, одягу й інших предметів; із потерпілими — для повного

відтворення картини кримінального правопорушення (нападу, погрому тощо). І практично завжди (традиційно) саме ця слідча (розшукова) дія завершує комплекс допитів та інших слідчих (розшукових) дій за участю підозрюваних осіб, які дають правдиві показання.

Проведенню цієї слідчої (розшукової) дії повинен передувати допит свідка, потерпілого, підозрюваного. Причому бажано проводити окремий допит щодо питань, які підлягають перевірці, а також скласти план-схему маршруту, який буде обраний під час проведення експерименту.

Треба відразу ж визначити основні питання, які повинні бути вирішені під час перевірки показань на місці. У зв'язку із значною територією, яку охоплюють масові заворушення, очевидець, підозрюваний, потерпілий та ін., не завжди добре пам'ятають місця вчинення нападів (погромів), обставини протиправних дій учасників безчинствуючого натовпу. Це призводить до неконкретних свідчень, а інколи і до дачі суперечливих показань, які не відповідають встановленим обставинам вчинення кримінального правопорушення, зафіксованої картини місця події та ін. Тому показання таких осіб треба перевіряти на місці.

Підготовка до проведення слідчої (розшукової) дії обов'язково повинна включати в себе питання щодо вибору моменту її проведення (з урахуванням статусу учасника кримінального судочинства). Це часто пов'язане із загостреною увагою з боку місцевого населення до подій, які розслідуються. Вони, зокрема, можуть співчувати учасникам заворушень, поділяючи їх лозунги та заклики. Тому, якщо не контролювати ситуацію, на місці можуть виникнути конфліктні ситуації. Саме тому треба враховувати момент проведення перевірки показань на місці (бажано, щоб пройшов якийсь час після закінчення заворушень, коли населення вже певною мірою заспокоїлося). А по-друге, треба вирішувати питання щодо залучення до проведення цієї слідчої (розшукової) дії відповідних сил правоохоронних органів, понять.

Оскільки це складна слідча (розшукова) дія, потрібен план її проведення. Необхідно підготувати схеми, а також визначитися із питаннями, які потрібно перевірити. Після докладного допиту підозрюваний, свідок, потерпілий на місці відтворює обставини й обстановку розслідуваних подій або обставин, що передують йому: де хто перебував, дії кожного відомого йому учасника подій, маршрут руху натовпу, місця погромів, надання озброєного опо-

ру працівникам правоохоронних органів; знищення майна (автомобілів, транспортних засобів, наприклад); місця знаходження зброї, інших можливих у провадженні речових доказів і таке інше.

Багато фіксувати хід і результати проведення цієї слідчої (розшукової) дії за допомогою відеозапису. Це дозволяє під час судового розгляду провадження побачити обставини, за яких проводилася ця слідча (розшукова) дія, а також перевірити (у разі виникнення такої необхідності) правильність фіксації самого процесу проведення і його результатів (застосування відеозапису під час цієї слідчої (розшукової) дії також потребує відповідної підготовки).

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає підготовчий етап огляду місця події при розслідуванні масових заворушень?
2. Назвіть учасників огляду місця події при розслідуванні масових заворушень.
3. Охарактеризуйте методи, що застосовуються під час огляду місця події при розслідуванні масових заворушень.
4. Назвіть суб'єктів затримання під час припинення масових заворушень.
5. Чим обґрунтовується необхідність проведення освідування на першочерговому етапі розслідування масових заворушень?
6. Які обставини, що мають значення для розслідування масових заворушень, можуть бути встановлені шляхом проведення освідування?
7. Чим обумовлюється вибір тактичних прийомів проведення допиту?
8. Назвіть типові ситуації допиту підозрюваного при розслідуванні масових заворушень та найбільш ефективні тактичні прийоми, що можуть бути застосовані у кожній ситуації.
9. Назвіть тактичні прийоми допиту свідка (потерпілого) у безконфліктних ситуаціях.
10. У чому полягає організація пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням?

11. Перерахуйте тактичні прийоми, спрямовані на пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях.
12. У чому полягає підготовка до проведення слідчого експерименту (по суті перевірки показань на місці)?
13. Які форми фіксації цієї слідчої (розшукової) дії є найбільш доцільними?

§6. Організація провадження негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування масових заворушень

Негласні слідчі (розшукові) дії — це різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених КПК України.

Оскільки організація масових заворушень, а також активна участь у них є тяжким злочином, то під час їх розслідування можуть бути проведені всі передбачені КПК України негласні слідчі (розшукові) дії, а саме:

- аудіо-, відеоконтроль особи,
- накладення арешту на кореспонденцію,
- зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж,
- зняття інформації з електронних інформаційних систем,
- обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи,
- установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу,
- спостереження за особою, річчю або місцем,
- аудіо-, відеоконтроль місця,
- контроль за вчиненням злочину,
- виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації,
- негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження.

Процесуальний порядок та організація провадження негласних слідчих (розшукових) дій регламентовані КПК України (глава 21) та Інструкцією про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затвердженою Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України.

Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України № від 2013 року.

Відповідно до чинного законодавства, після внесення відомостей про вчинення масових заворушень до ЄРДР, слідчий самостійно або за його дорученням — уповноважені оперативні підрозділи, визначені ч. 6 ст. 246 КПК України, мають право проводити негласні слідчі (розшукові) дії. Рішення про їх проведення приймає слідчий, прокурор, слідчий суддя за клопотанням прокурора або клопотанням слідчого, погодженого з прокурором. Під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітники (працівники) уповноваженого оперативного підрозділу не мають права здійснювати процесуальні дії за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора.

Відповідно до положень КПК України негласні слідчі (розшукові) дії, залежно від їх виду і конкретної мети, можуть бути проведені як щодо підозрюваного, так і щодо іншої особи, якщо лише в результаті їх проведення є можливість отримати відомості про злочин і особу, яка його вчинила, чи обставини, що мають значення для досудового розслідування (про події, речі і документи, які мають істотне значення для досудового розслідування) (ст.ст. 246, 253, 261 КПК України) але виключно у випадках, якщо такі відомості неможливо отримати в інший спосіб. У зв'язку з цим, слідчому судді, що здійснює розгляд клопотання щодо проведення негласної слідчої (розшукової) дії, необхідно надати відомості, отримані в ході досудового розслідування, що підтверджують неможливість одержання відомостей про злочин чи особу, яка його вчинила, в інший спосіб.

Слідчий, прокурор надсилає доручення керівнику органу, під юрисдикцією якого знаходиться місце вчинення масових заворушень і у складі якого знаходяться орган розслідування та оперативні підрозділи, уповноважені на проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 246 КПК України). В окремих випадках слідчий, за погодженням з керівником органу досудового розслідування відповідного рівня, може доручати проведення негласної слідчої (розшукової) дії керівнику іншого правоохоронного органу, у тому числі того, під юрисдикцією якого не знаходиться місце вчинення масових заворушень, з обґрунтуванням такої необхідності.

У випадку, коли матеріали оперативно-розшукової діяльності були використані як приводи та підстави для початку досудового

розслідування масових завоушень, доручення на проведення негласної слідчої (розшукової) дії, як правило, надається оперативному підрозділу, який виявив злочин, але враховуються його повноваження.

До доручення слідчого, прокурора додається ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії чи постанова слідчого, прокурора про проведення негласної слідчої (розшукової) дії, якщо ухвала суду для її проведення не передбачена законодавством.

Таке доручення складається у двох примірниках на офіційному бланку органу досудового розслідування чи прокуратури відповідного рівня, воно повинно бути мотивованим, містити інформацію, що необхідна для його виконання, чітко поставлене завдання, що підлягає вирішенню, строки його виконання, визначати конкретного прокурора, якому слід направляти матеріали в порядку, передбаченому ст. 252 КПК України. Оперативний підрозділ не має права передоручати виконання доручення іншим оперативним підрозділам. У дорученні також може визначатись порядок взаємодії між слідчим, прокурором і уповноваженим оперативним підрозділом, а також терміни складання протоколів про хід і результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії або її проміжного етапу. Негласна слідча (розшукова) дія — зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж доручається лише відповідним підрозділам органів внутрішніх справ та Служби безпеки України.

Прокурор має право заборонити проведення ще не розпочатої негласної слідчої (розшукової) дії, оформивши своє рішення вмотивованою постановою (ст.ст. 110, 246, 249 КПК України). Прокурор зобов'язаний припинити подальше проведення негласної слідчої (розшукової) дії, якщо в цьому відпала необхідність, та з інших підстав, викладених ним у постанові, що негайно надається керівнику органу, який проводить негласну слідчу (розшукову) дію.

Уповноважений оперативний підрозділ для виконання доручення слідчого, прокурора з урахуванням необхідності забезпечення умов для проведення негласних слідчих (розшукових) дій залучає на підставі свого завдання відповідні оперативні та оперативно-технічні підрозділи.

Під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчий, уповноважений оперативний підрозділ, який виконує доручення слідчого, прокурора, відповідно до ст. 275 КПК України

має право використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Звичайно, використання такої інформації здійснюється за умови гарантування безпеки особі, яка надає таку інформацію.

Уповноважені оперативні підрозділи не мають права виходити за межі доручень слідчого, прокурора. Вони зобов'язані повідомляти їх про виявлення обставин, які мають значення для кримінального провадження або вимагають нових процесуальних рішень слідчого, прокурора. Керівник органу, якому доручено виконання негласної слідчої (розшукової) дії, повинен негайно повідомити прокурора та слідчого про неможливість виконання доручення, його затримку з обґрунтуванням причини і повідомленням про вжиття заходів до подолання перешкод у виконанні доручення.

Контроль за дотриманням строків і повноти виконання доручення слідчого, прокурора здійснюється начальником уповноваженого оперативного підрозділу.

За результатами виконання доручення оперативний співробітник (працівник) складає рапорт із зазначенням результатів виконаного доручення, залучених при цьому сил і засобів, а також їх результатів.

Начальник уповноваженого оперативного підрозділу приймає рішення шляхом накладення резолюції на рапорті стосовно можливості направлення протоколу та додатків до нього прокурору чи вжиття заходів до належного виконання доручення.

Протокол та додатки до нього не пізніше 24 годин після складання надаються прокурору, зазначеному в дорученні. Матеріали, що можуть розшифрувати конфіденційних осіб отримання інформації, не надаються.

Протокол про хід і результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії (або її етапів) складається слідчим, якщо вона проводиться за його безпосередньої участі, в інших випадках — уповноваженим працівником оперативного підрозділу і повинен відповідати загальним правилам фіксації кримінального провадження. Періодичність складання протоколів залежить від виду негласної слідчої (розшукової) дії, терміну її проведення (одномоментно чи упродовж часу), від доручення слідчого, прокурора, але в будь-якому випадку безпосередньо після отримання фактичних даних, які можуть використовуватись як докази для встановлення місця перебування особи, що розшукується, про кожний випадок

огляду, виїмки, дослідження матеріалів про результати негласної слідчої дії тощо.

Кожний протокол про результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії з додатками не пізніше 24 годин після його складання передається прокурору, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва.

Якщо в результаті проведення негласної слідчої (розшукової) дії у провадженні про масові заворушення виявлено ознаки іншого кримінального правопорушення, слідчим або уповноваженим оперативним підрозділом невідкладно складається протокол, що не пізніше 24 годин з моменту виявлення ознак зазначеного кримінального правопорушення надається прокурору, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва.

Процесуальний порядок та організація засекречування та розсекречування матеріальних носіїв інформації щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, порядок знищення відомостей (матеріальних носіїв інформації щодо факту, методів та результатів), проведення негласних слідчих (розшукових) дій, забезпечення права особи на інформацію щодо проведення стосовно неї негласних (слідчих) дій визначені відповідними нормами КПК України та вищезазначеною Інструкцією.

Питання для самоконтролю

1. Які негласні слідчі (розшукові) дії можуть бути проведені у провадженнях про масові заворушення?
2. Хто має право прийняти рішення про їх провадження?
3. Хто уповноважений на проведення негласних слідчих (розшукових) дій?
4. Який порядок винесення доручення на їх проведення?

§7. Використання спеціальних знань при розслідуванні масових заворушень

У кримінальному процесі процесуальними формами використання спеціальних знань є: 1) залучення спеціалістів до провадження окремих слідчих (розшукових) дій, 2) проведення судових експертиз, які розглядаються як процесуальні дії, що полягають в дослідженні особою, яка володіє спеціальними знаннями в науці, техніці, мистецтві, ремеслі (тобто експертом) речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних та обставин, які мають значення для правильного вирішення кримінального провадження.

У провадженнях про масові заворушення найчастіше виникає необхідність у проведенні судово-медичної, судово-психологічної, біологічної, пожежно-технічної, хімічної, балістичної, інженерно-будівельної, судово-економічної, трасеологічної, товарознавчої та інших видів експертиз.

Порядок призначення й питання, що підлягають установленню при провадженні зазначених експертиз визначається КПК України, Законом України "Про експертизу" та відповідними розробленими методиками провадження кожної із названих експертиз.

Законом України "Про судову експертизу" визначено судову експертизу як дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Експертиза призначається у випадках, коли для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання (ст. 242 КПК), її призначення вноситься на розсуд сторін кримінального провадження або суду. Однак у деяких зазначених у законі випадках експертиза повинна бути проведена обов'язково. У справах зазначеної категорії судово-медична експертиза обов'язково призначається для встановлення причин смерті (п. 1 ч. 2 ст. 242 КПК), а також тяжкості й характеру тілесних ушкоджень (п. 2 ч. 2 ст. 242 КПК).

Процес підготовки експертизи має такі основні елементи: збирання необхідних матеріалів; вибір моменту її призначення; визначення предмета судової експертизи, формулювання питань експерту та вибір експертної установи або експерта.

Перше і найважливіше, це збір необхідних об'єктів дослідження. Об'єктами є матеріальні носії доказової інформації, надані експерту сторонами кримінального провадження або судом і які є джерелом отримання доказів в результаті використання спеціальних знань. До них відносяться: речові докази, труп або жива особа та ін. Ці об'єкти отримуються під час розслідування: в процесі огляду місця події, обшуків, тимчасового доступу або тимчасового вилучення та ін. У деяких випадках відповідно до ст. 245 КПК України вилучаються зразки, необхідні для експертного дослідження (порівняльні матеріали).

Далі, вирішується питання про необхідність призначення експертизи та моменту її призначення. За загальним правилом, вона повинна бути призначена своєчасно і у випадках, передбачених КПК України обов'язково, після отримання необхідних об'єктів. Призначення та проведення інших експертиз може бути обумовлено тактичними міркуваннями з урахуванням слідчої ситуації.

Для масових заворушень, які супроводжуються масштабними погромами і вчинені на ґрунті міжнаціонального конфлікту, характерна значна кількість потерпілих, а інколи й велика кількість загиблих. При цьому досить часто у таких випадках труп направляють до лікарень, моргів бюро судово-медичної експертизи без попереднього огляду. У такому разі практикується створення групи слідчих, яка на початковому етапі розслідування знаходиться в моргах, де проводиться попередній огляд і відразу ж призначаються судово-медичні експертизи.

Призначення судово-медичної експертизи у провадженні про масові заворушення, що супроводжувалися загибеллю людей в результаті дій натовпу (навмисно або за необережністю), діями правоохоронних органів, які зупиняли натовп, є однією із першочергових дій слідчого. Для якісного її проведення експертам надають копії протоколів огляду місця події, а у випадку настання смерті потерпілого в лікарні — історію хвороби. Іноді потрібно надання показань осіб, що проводили потерпілому операцію або надавали першу медичну допомогу.

Для оперативного вирішення питань, що стоять перед слідством, обґрунтована необхідність присутності слідчого при прове-

денні судово-медичного дослідження трупа. Він може поставити експерту додаткові або уточнюючі питання (зокрема, розширити обсяг завдання експерту), що дозволяє йому оперативно отримати повну інформацію про причину смерті. Тоді ж, переважно слідчим, вилучається одяг потерпілого; кулі, витягнуті з тіла; за участю фахівців проводяться інші дослідження (зокрема, дактилоскопіюється труп, проводяться змиви з метою виявлення згодом у рамках інших експертиз мікросубстанцій слідів пострілу й інших хімічних речовин, фотографування, можуть бути відібрані зразки волосся, крові та ін.).

На початковому етапі розслідування проваджень зазначеної категорії, можуть бути піддані судово-медичному дослідженню трупи невпізнаних осіб. В такому разі слідство ставить перед експертами питання щодо наявності на тілі трупу ознак, які могли допомогти у встановленні особи загиблого. Експерти ретельно описують одяг, у який одягнений труп, індивідуальні особливості трупа, тілесні ушкодження, стан зубів (їх формулу або отримують зліпки), фіксують сліди перенесених захворювань, вилучаються зразки крові, піднігтьовий зміст, а також об'єкти для гістологічних досліджень. Обов'язково проводиться фотографування трупу (фас, лівий та правий профіль).

Питання, що вирішуються експертами в процесі судово-медичних експертиз, традиційні: яка причина смерті і час її настання; які ушкодження є на трупі, їх характер і локалізація; яка група і тип крові потерпілого; чи не знаходився потерпілий у стані алкогольного сп'яніння або під впливом наркотичних (психотропних) речовин?

У разі настання смерті в результаті вогнепальних ушкоджень можуть бути з'ясовані такі обставини: чи є поранення, що знайдені на тілі потерпілого, вогнепальними; чи є поранення кульовими, шрітними, осколковими, а також наскрізними або сліпими (де розташовані вхідні і вихідні отвори); з якої відстані зроблений постріл; який напрямок раневого каналу і напрямок пострілу; з якого виду зброї зроблені постріли?

У разі настання смерті від вибуху вирішуються такі питання: на якій відстані від потерпілого стався вибух; у якій позі був потерпілий у момент вибуху; чи є в дихальних шляхах потерпілого сліди газоподібної речовини, вибухової речовини або речовин капсульного складу (вилучені з трупа частки вибухової речовини і різноманітні сторонні предмети направляються на судові вибухотехнічну та хімічну експертизи)?

Експертиза трупу невпізнаних осіб: які антропологічні дані і група крові невідомого; чи наявні на тілі трупа будь-які рубці, характерні для перенесеної хірургічної операції; який стан зубного апарату? У подальшому можливо призначення портретно-ідентифікаційної експертизи: чи належить череп, що наданий для експертного дослідження конкретному громадянину? Для цього експерту надають репродукції фотокарток, обрані для портретно-остеологічного дослідження (ідентифікація методом комп'ютерної телесуперпроекції зображень черепа та прижиттєвої фотокартки).

Проводиться також судово-медична експертиза живих осіб потерпілих або підозрюваних на предмет встановлення наявності тілесних ушкоджень (в тому числі, наприклад, факту згвалтування), їх тяжкості, обставин одержання й таке інше.

У рамках судово-медичної експертизи речових доказів (із наданням одягу потерпілих, а інколи і шкіряних лозкутів) вирішуються такі питання: який вхідний отвір відповідає вихідному отвору; чи відповідає кількість ушкоджень на тілі кількості ушкоджень на одязі потерпілого; з якої відстані провадилися постріли; які ушкодження утворилися в результаті пострілів із пістолета, а які — з автомата чи іншого виду зброї; у якому положенні потерпілі перебували в момент одержання поранень (питання це зокрема, з'ясовується і за слідами крові на одязі)?

Судово-біологічні експертизи (цитологічні, імунологічні) доручаються для проведення досліджень експертам системи МОЗ України (судово-біологічні відділення обласних бюро СМЕ) або Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру (НДЕКЦ) МВС України. В межах цих експертиз досліджуються зразки крові, слини, сечі, потожирових виділень (у тому числі потожирових слідів пальців рук або долонь, непридатних для ідентифікації, виявлених на місці події), волосся та ін. При цьому встановлюють їх групову належність, що зменшує коло підозрюваних.

Перспективним є зняття відбитків ДНК (профілю ДНК) — носія генетичної інформації з утворень живої матерії (кров, слина, волосся і ін.), виявлених на місці події, із наступною постановкою перед експертами запитання: чи могли сліди крові (слини та ін.) належати підозрюваному (потерпілому)? Для трупу невстановленої особи: чи є труп, знайдений під час огляду місця події трупом брата (сином матері) конкретної людини? Для дослідження необхідно представити клітинний матеріал з непошкодженим ядром.

Досить розповсюдженою у провадженнях даної категорії є балістична експертиза. Вона призначається для розв'язання широкого кола завдань ідентифікаційного і не ідентифікаційного характеру, пов'язаних із дослідженням вогнепальної зброї і боеприпасів, слідів пострілу в самій зброї, на ураженій перепоні, на одязі або тілі особи, що стріляла.

Об'єктами судово-балістичної експертизи є вогнепальна зброя, боеприпаси та їхні частини (патрони, гільзи, кулі і т. ін.), предмети зі слідами пострілу.

Поставлені при цьому перед експертами запитання традиційні: чи справний і придатний для проведення пострілів пістолет (автомат, рушниця), виявлений під час огляду місця події; з якої зброї (система, модель) міг бути вистріляний патрон, частиною якого є виявлена гільза; з одного або з різних примірників зброї були відстріляні патрони, частинами яких є дані гільзи; чи не відстріляні патрони, частиною яких є гільзи, вилучені на місці події, з даного екземпляра зброї (аналогічно — по кулях, вилучених з трупа або виявлених під час огляду місця події); до якого типу патрона могла належати дана куля і чи не належить вона до того типу куль, що є у виявлених патронах; чи є частинами одного патрона куля, що знайдена (вилучена) на місці події, і гільза, виявлена під час огляду, обшуку?

Під час проведення балістичної експертизи підлягають дослідженню й сліди пострілів, які знайдені під час огляду об'єктів погромів, нападів, сутичок з правоохоронними органами та ін. При цьому перед експертами серед інших ставляться питання про місцеперебування осіб, що стріляли (з урахуванням даних огляду місця події, зокрема, за результатами візування по ушкодженнях у корпусі автомашини або ушкодженнях у склі вікон), кількості зроблених пострілів, їх черговості і т. ін.

При цьому вирішуються і такі питання, як: чи є на одязі потерпілого (підозрюваного) частинки порошу (капсульного складу) або сліди продуктів розкладання порохового заряду і якщо так, якого виду порох; чи має порох, частинки або продукти якого знаходяться на одязі потерпілого (підозрюваного), і порох, яким споряджені патрони, вилучені в потерпілого (підозрюваного), загальну групову належність?

Оскільки вчинення кримінальних правопорушень у досліджуваній категорії проваджень пов'язане з виконанням різних дій, що призводять до тих або інших змін речової обстановки місця події,

до утворення різноманітних слідів-відображень, у провадженнях часто проводять судово-трасологічні експертизи. Її об'єктами є сліди рук (пальців, долонь), ніг і взуття людини, автомобільних і мотоциклетних коліс, частини розділених предметів і ін.

Судово-трасологічна експертиза слідів пальців рук і долонь (дактилоскопічна) дає відповіді на такі питання: чи є на предметах, вилучених із місця події, сліди папілярних візерунків пальців рук (долонь) і якщо так, то чи не придатні вони для ідентифікації; чи не залишені сліди рук, виявлені та вилучені на місці події, конкретною особою?

При постановці традиційних запитань при призначенні таких експертиз, за необхідності, також пропонується перевірити сліди пальців рук за криміналістичними обліками НДЕКЦ МВС України.

Зазвичай відбитки пальців рук на зброї злочинці не залишають, використовуючи рукавички. Проте в окремих випадках, особливо при огляді салонів автомашин, зброї, вилученої при обшуках і оглядах у квартирах, офісах підозрюваних і потерпілих, такі сліди знаходять.

Об'єктом судово-трасологічної експертизи слідів ніг (взуття) є, як правило, гіпсові або полімерні зліпки об'ємних слідів ніг і взуття, а також копії поверхневих слідів (нашарувань і відшарувань), виявлених і вилучених переважно під час огляду місця події.

При цьому вирішуються такі питання: чи придатні для отожднення сліди ніг (взуття), виявлені на місці події; взуттям якого типу і розміру залишені ці сліди; чи не залишені ці сліди взуттям, вилученим у конкретної особи?

Судово-трасологічною експертизою слідів транспортних засобів вирішуються такі питання: шиною якої моделі (автомашини, мотоцикла) утворено слід, виявлений та зафіксований на місці події; чи не залишено цей слід шини одним із коліс конкретного автомобіля.

Судові вибухо-технічні експертизи проводяться як у НДПСЕ МЮ України, так і в експертних підрозділах МВС і СБ України.

До об'єктів судової вибухотехнічної експертизи належать штатні боеприпаси (гранати, міни, артилерійські постріли та ін.), саморобні вибухові пристрої, елементи спорядження і частини штатних та саморобних вибухових пристроїв (у тому числі засоби підризу, вибухова речовина), сліди вибуху (у широкому розумінні), а також піротехнічні засоби (імітаційні патрони, вибухові пакети та ін.), у складі спорядження яких є вибухові речовини (метальні та бризантні).

Експертні дослідження вибухового пристрою вирішують наступні питання: вибуховий пристрій якого виду застосовано (граната, міна, саморобний вибуховий пристрій і т.д.); чи є предмети, вилучені на місці вибуху, деталями вибухової системи і якщо так, то якої саме; який спосіб виготовлення вибухового пристрою, принцип його дії; яку вибухову речовину й у якій кількості застосовано в процесі вибуху; який спосіб підриву (електричний, механічний або вогневий) використаний при вибусі, чи застосований у вибуховому пристрої сповільнювач (наприклад, годинниковий або інший механізм); чи має схожість вибуховий пристрій, вилучений з місця вибуху, з вибуховим пристроєм, виготовленим підозрюваним?

Щодо заряду вибухового пристрою: чи є на предметах, вилучених з місця вибуху, сліди (продукти) вибухової речовини і якщо так, то якої саме; де такого виду речовина виробляється й у якій галузі промисловості використовується; чи не могла ця речовина бути виготовлена кустарним способом?

За обставинами вибуху: чи міг відбутися вибух за умов, описаних у показаннях свідків; чи володіла особа, що виготовила вибуховий пристрій, певними професійними навичками; чи міг у конкретних умовах статися спонтанний вибух ВП.

Судово-хімічні експертизи (матеріалів, речовин і виробів). На дослідження у таких провадженнях направляються змиви з рук підозрюваних та їх одяг для виявлення мікросубстанцій слідів пострілу. На судово-хімічні дослідження також направляється одяг підозрюваних на предмет виявлення слідів мастила для зброї, а також зразки мастила на виявленій зброї (експертиза паливно-мастильних матеріалів). На вирішення експертам ставляться такі питання: чи є на вилученій зброї мастило і якщо так, то до якого типу і марки воно належить; яке стандартне призначення даного мастила (консервація, постійний догляд за зброєю і т.п.).

Основним завданням пожежно-технічної експертизи є встановлення причини виникнення пожеж, місця початку (осередку) горіння, напрямку поширення вогню, способу підпалу та ін. Перед експертами можуть бути поставлені такі питання: яка причина виникнення пожежі; чи не сталася пожежа внаслідок підпалу за допомогою паливно-мастильних матеріалів; чи немає в попелі, обвуглених залишках домішок пального; чи є на предметах, вилучених з місця пожежі, сліди горючих речовин?

Досліджуються також сліди нафтопродуктів або паливно-мастильних матеріалів, які використовувалися для підпалу під

час погромів. Зокрема, перед експертом можуть бути поставлені питання: чи є на вилученому об'єкті сліди (плями) нафтопродуктів і якщо так, то вирішується питання про їх вид, тип, групу, марку, призначення; яка паливно-мастильна речовина виявлена на місці пожежі; чи не могла вона бути використана для підпалу об'єкту?

Під час проведення фотопортретної (портретно-криміналістичної) експертизи у провадженнях зазначеної категорії проводиться аналіз й порівняння зовнішніх прикмет особи та їх відображення на фотографічних знімках та інших об'єктах, у першу чергу на відеокадрах. Метою цих досліджень є визначення тотожності конкретної особи, зображеної на представлених досліджуваних об'єктах (наприклад, відеозапис масових заворушень з участю конкретної особи, яка вчиняє протиправні дії).

До проведення таких досліджень проводиться судова експертиза матеріалів та засобів відеозапису. Експерт надає відповідь на питання, чи не проводився механічний або електронний монтаж наданих на дослідження відеофонограм.

Під час проведення товарознавчих експертиз встановлюється, яке майно було знищено або пошкоджено в результаті погромів (підпалів), розмір матеріальної шкоди, спричиненої діями погромників.

Проводяться, але в цілому не є типовими для проваджень цієї категорії й інші судові експертизи: почеркознавчі (для з'ясування питання: чи не виконані тексти, наприклад, листівок, виявлених під час огляду місця події, конкретними особами); авторознавчі експертизи (ким могли бути виконані тексти листівок екстремістського змісту); експертиза матеріалів, речовин і виробів — мікронакладень (пошук волокон-накладень на зброї, одязі та інших предметах, що можуть надати слідству інформацію про одяг правопорушників); експертиза з метою ідентифікації особи за ознаками зовнішності; психіатричні і деякі інші види експертиз. Цікаві висновки, наприклад, можна отримати під час судової психологічної експертизи. Зокрема, в ході дослідження психологічного стану угруповання експерт може дійти висновку про те, що у конкретній групі лідером (у тому числі неформальним) є конкретна особа.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть форми використання спеціальних знань при розслідуванні масових заворушень.
2. Які типові судові експертизи проводяться при розслідуванні масових заворушень?
3. Перерахуйте питання, що можуть бути поставлені перед експертом при провадженні типових криміналістичних експертиз у ході розслідування масових заворушень.

§8. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності у розслідуванні масових заворушень

Матеріалами оперативно-розшукової діяльності, які використовуються в інтересах кримінального судочинства є матеріально фіксовані джерела, що виникають в процесі здійснення оперативно-розшукових заходів, які містять відомості (інформацію) про ознаки кримінального правопорушення, причетних до нього осіб, а також інші дані, що сприяють його розкриттю та можуть бути використані для прийняття рішень у кримінальному процесі. Матеріалами ОРД є:

а) документи (їх копії), складені чи отримані уповноваженими на це особами у передбачений законом та відомчими нормативно-правовими актами спосіб і зафіксовані у визначеній ними формі на будь-яких матеріальних носіях, які відображають фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, передбачені КК України, про їх джерела та інші обставини, що сприяють викриттю цих протиправних діянь, хід отримання даних про них;

б) будь-які предмети, рідини, гази (їх копії, макети, зразки), властивості, якості й стан яких об'єктивно пов'язані з протиправною діяльністю, які були знаряддям кримінального правопорушення й зберегли на собі його сліди чи були об'єктом протиправних дій розроблюваних осіб, гроші й цінності, нажиті протиправним шляхом, та всі інші матеріальні об'єкти, що можуть бути засобами виявлення кримінального правопорушення, встановлення фактичних обставин протиправної діяльності й виявлення осіб, які до неї причетні.

Оперативно-розшукова інформація, що міститься в матеріалах ОРД, використовується в інтересах кримінального провадження:

- як приводи та підстави для початку розслідування кримінального правопорушення (на їх основі встановлюються відповідні дані, що є приводами та підставами для занесення відомостей до ЄРДР та, відповідно, початку досудового розслідування),

- для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні,
- як підстави проведення слідчих (розшукових) дій, у тому числі й негласних,
- як підстави прийняття інших процесуальних рішень (про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, застосування заходів забезпечення кримінального провадження тощо),
- з організаційно-тактичною метою.

Особливості початку розслідування провадження про масові заворушення детально розглянуті у § 2 посібника. Щодо значення матеріалів ОРД для початку кримінального провадження про масові заворушення, то слід зауважити, що саме матеріали ОРД, якщо вони є доброякісними, дають можливість уповноваженим особам прийняти своєчасне й обґрунтоване рішення про початок досудового розслідування, оскільки несвоечасна їх реакція на протиправні посягання призводить до втрати доказової інформації, без якої ускладнюється або стає неможливим встановлення необхідних обставин провадження, а також до несвоечасного вжиття заходів з розшуку організаторів та активних учасників масових заворушень.

Виходячи із значення внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру та початку досудового розслідування як процесуального рішення, що перебуває на початковому етапі вирішення по суті кримінального провадження і полягає в тому, щоб констатувати наявність законних підстав для здійснення всієї наступної кримінально-процесуальної діяльності, в матеріалах ОРД повинні міститися достатні дані, які вказують на ознаки кримінального правопорушення. Ці дані мають бути матеріалізованими у відповідних документах або являти собою інші носії інформації, оформлені в установленій формі, оскільки вони можуть бути покладені уповноваженою особою в основу обґрунтування такого рішення.

У цьому сенсі важливе значення для розслідування кримінального провадження мають матеріали оперативного відеодокументування масових заворушень, яке здійснюється у порядку, визначеному відомчими наказами та інструкціями.

Для проведення оперативного відеодокументування розробляється план проведення відеозйомки, визначається кількісний і персональний склад групи документування. До неї, як правило,

входять: відеооператори, що здійснюють запис, співробітники групи оперативного й фізичного прикриття, що здійснюють безпосередню допомогу в проникненні до об'єкту або місця зйомки, а також фізичний захист оператора.

Велике значення також надається пошуку та вилученню під час розслідування даного виду кримінального правопорушення відеозаписів подій заворушень (застосування такої зйомки на даний час є досить розповсюдженим явищем). Відеозйомку можуть провести: представники ЗМІ, учасники заворушень, сторонні випадкові особи (аматори), володільці або працівники комерційних, державних, приватних структур, які були об'єктом погромів (у тому числі і в результаті застосування стаціонарних камер слідкування), працівники оперативних підрозділів правоохоронних органів (МВС та СБ України). Так, наприклад, під час розслідування справи про масові заворушення в Києві, слідство отримало відеозаписи подій, які сталися 9 березня 2001 р.: від правоохоронних органів (з 4-х структур) та шести телекомпаній.

Своєчасне одержання таких записів (у тому числі й копій) надає можливість для подальшого отримання доказів участі окремих осіб у масових заворушеннях. У подальшому може бути створена (поповнена) картотека учасників заворушень, проводяться ввізнання, призначаються фотопортретні (портретно-криміналістичні, портретно-ідентифікаційні) експертизи з метою встановлення учасників заворушень та викриття їх у вчиненні конкретних протиправних дій.

Порядок направлення оперативним підрозділом матеріалів ОРД до слідчого підрозділу для реєстрації в ЄРДР детально визначений Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, затвердженій Наказом МВС України №700 від 14.08.2012 р.

Щодо використання матеріалів ОРД на стадії досудового розслідування, зокрема як приводів і підстав для проведення слідчих (розшукових) дій, то необхідно зауважити, що оперативно-розшукова інформація, що міститься у матеріалах ОРД, повинна бути відображена у матеріалах кримінального провадження, оскільки за загальною логікою особа, яка веде розслідування не вправі оперувати будь-якими даними, відсутніми у кримінальному провадженні, тому такі матеріали повинні бути введені у кримінальний

процес через визначені законом джерела. За необхідності матеріали ОРД можуть бути уведені у кримінальний процес різним способом, наприклад, шляхом зняття грифу таємності з матеріалів або проведення допиту особи, що здійснювала відповідний ОРЗ, та використані в якості приводів та підстав проведення слідчих (розшукових) дій лише у випадку, коли їх легалізація не завдасть шкоди розслідуванню в цілому чи не загрожуватиме життю, здоров'ю окремих учасників кримінального процесу (свідків, потерпілих, співучасників підозрюваного, і т. ін.) та ОРД.

Відповідно, якщо матеріали ОРД не можуть бути легалізовані й залучені до кримінального процесу у визначеному порядку, вони не можуть бути приводами й фактичними підставами проведення слідчих (розшукових) дій (наприклад, це стосується даних, отриманих від особи, що перебуває з оперативним підрозділом у негласних конфіденційних відносинах, легалізація яких може призвести до загрози небезпеки особі, яка брала участь в ОРД, окремим учасникам кримінального процесу).

На відміну від використання матеріалів ОРД як приводів і підстав для проведення слідчих (розшукових) дій, можливість їх використання для організаційно-тактичного забезпечення підготовки й проведення будь-яких слідчих (розшукових) дій є беззаперечною.

Використання з організаційно-тактичною метою інформації, що міститься у матеріалах ОРД, в залежності від слідчої ситуації може впливати на вибір слідчої (розшукової) дії, найбільш ефективною на даний момент розслідування (або ж визнання проведення запланованої слідчої (розшукової) дії не доцільним), її учасників, часу, місця проведення, лінії поведінки слідчого під час проведення слідчої (розшукової) дії, тактичних прийомів (тактичних комбінацій), що будуть використані, і, виходячи з цього, на ефективність слідчої (розшукової) дії, проведеної у рамках конкретного кримінального провадження.

Розглянемо деякі аспекти використання матеріалів ОРД для визначення організації і тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Слідчий огляд. При розслідуванні масових заворушень із матеріалів ОРД слідчий може отримати інформацію, яка стосується кримінального правопорушення та може бути використана з метою належної організації слідчого огляду: місця події, ділянок місцевості й приміщень, де можуть знаходитися об'єкти, що мають

значення у провадженні, автотранспорту, трупів або їх частин, а також освідкування. Матеріали ОРД можуть зорієнтувати слідчого на проведення як первинного слідчого огляду, так і повторного або додаткового. При проведенні огляду місця події, як правило, оперативно-розшукова інформація використовується вже на робочому етапі його провадження, оскільки одним із основних тактичних правил огляду місця події є його своєчасність, тобто мінімізація втраченого часу з моменту вчинення кримінального правопорушення до початку провадження слідчого огляду. За таких умов робота слідчого із провадження першочергових слідчих (розшукових) дій, а саме огляду місця події, та оперативних підрозділів із провадження негласних слідчих (розшукових) дій починається майже одночасно.

Оперативно-розшукова інформація може містити у собі дані про місця підготовки та приховання протиправної діяльності, кількість організаторів та активних учасників масових заворушень та характер залишених ними слідів, їх локалізацію; місцезрештування інших слідів злочину як у межах місця вчинення злочину, так і поза ними, та багато інших обставин про його подію, які можуть бути корисними для організації проведення різного виду слідчих оглядів.

Виходячи зі змісту цієї інформації, слідчий перш за все визначає час проведення слідчого огляду (невідкладність є загальною вимогою до проведення огляду, але можливі випадки, коли більш доцільним є проведення його пізніше, за більш сприятливих умов, враховуючи слідчу ситуацію) та здійснює організаційні заходи, необхідні для його проведення. На підготовчому етапі з урахуванням отриманої інформації слідчий визначає місце огляду, його приблизні межі, необхідність забезпечення охорони місця події, необхідні сили та засоби огляду, орієнтовно визначає методи огляду обстановки місця огляду та окремих її елементів (суцільний чи вибірковий; концентричний, ексцентричний, фронтальний, секторний чи за квадратами).

Обшук. З матеріалів ОРД слідчий може отримати відомості, які дозволяють припускати, що в певної особи або в певному приміщенні (транспортному засобі й т. д.) знаходяться об'єкти, що мають значення для розслідування. Також в інформації, що міститься в матеріалах ОРД можуть міститися відомості, що здатні впливати на тактику проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Ними є: 1) відомості про особу, в приміщенні якої буде проводитись обшук,

про членів її сім'ї, спосіб життя, наявність у неї зброї, розпорядок дня тощо; 2) відомості про приміщення обшуку, наявність у ньому додаткових входів (виходів), наявність сигналізації, охорони, кількість вікон, їх розміщення, наявність підвалів, гаражів, горищ, інших побутових приміщень, сейфів, схованок тощо, 3) відомості про об'єкти пошуку: знаряддя злочину, об'єкти зі слідами злочину або вилучені із цивільного обороту та інші об'єкти, що мають значення для провадження, їх групові, а інколи й індивідуальні ознаки. Збирання та оцінка вищевказаної інформації про особу, що буде обшукуватися, місце обшуку, предмети пошуку та інші обставини, у тому числі й шляхом вивчення матеріалів ОРД, є одним із організаційних заходів підготовчого етапу цієї слідчої (розшукової) дії.

Використання інформації, що міститься у матеріалах ОРД та являє собою відомості першої групи, може допомогти у дотриманні такої тактичної умови, як оптимальний час проведення обшуку з урахуванням фактору раптовості; у визначенні найбільш ефективних прийомів проникнення пошукової групи до об'єкта пошуку; визначення лінії поведінки слідчого після добровільної видачі визначених слідчим предметів чи документів; визначення найбільш ефективних тактичних прийомів, спрямованих на усунення активної протидії обшукуваного, на подолання відмови обшукуваного від спілкування, на отримання пошукової інформації від обшукуваного; визначення найбільш ефективних тактичних прийомів пошуку (орієнтація на професійні (чи інші) навички обшукуваного під час визначення місця схову, пошук відповідних об'єктів) тощо.

Інформація, що містить відомості про місце обшуку та предмети пошуку надасть змогу слідчому визначити оптимальний склад пошукової групи, визначити необхідні техніко-криміналістичні засоби, у тому числі засоби пошуку, в залежності від відомостей про стан, властивості та ознаки шуканого об'єкта, обрати найбільш ефективні тактичні прийоми, спрямовані на: пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування (аналіз обстановки місця обшуку з метою визначення місць зберігання предмета пошуку; зіставлення виявленого об'єкта з ознаками того, що шукають); пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках (аналіз ознак предмета пошуку; зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку; використання можливостей типових аналогів; аналіз окремих ділянок приміщення, меблів,

інших об'єктів з метою встановлення демаскуючих ознак; зіставлення однакових предметів між собою); пошук знищених або перероблених об'єктів та інші.

Допит. Високою ефективною характеризується використання матеріалів ОРД для підготовки та проведення допиту у провадженнях про масові заворушення. Із таких матеріалів слідчий може отримати найрізноманітнішу інформацію про подію кримінального правопорушення та особу організаторів та активних учасників, визначитися щодо доцільності проведення допиту у конкретний момент розслідування; кола осіб, які можуть бути допитані та послідовності їх допиту; предмета допиту, часу та місця допиту, способу виклику на допит, а також вибору найбільш ефективних тактичних прийомів допиту.

Використання матеріалів ОРД для проведення допиту дає можливість слідчому вирішити низку тактичних завдань. По-перше, зіставлення фактичних даних, отриманих в ході ОРД з показаннями допитуваного дозволяє викривати останнього у дачі неправдивих показань або спростувати посилення допитуваного на вигадані "провали" у пам'яті. Крім безпосереднього встановлення факту давання неправдивих показань, можливо також встановлення мотивів такої поведінки: острах зіпсувати відносини з іншими особами, що проходять у провадженні; побоювання помсти; прагнення приховати свої негативні вчинки, аморальну поведінку, боягузтво тощо; бажання пом'якшити провину підозрюваного в силу сімейних, дружніх стосунків або з корисливих спонукань, або, навпаки, збільшити провину цих осіб; помилкова оцінка своїх діянь як протиправних і прагнення приховати їх або описати інакше; небажання згодом виступати в якості свідка, бути викликаним у суд і т. д.; бажання уникнути відповідальності за вчинене, применшити свою провину або понести відповідальність не за вчинений, а за менш тяжкий злочин й ін.

По-друге, у матеріалах ОРД можуть міститися відомості не тільки про обставини кримінального правопорушення, але й про події та факти, що передували його вчиненню або відбулися пізніше. Використання в ході допиту таких даних про деталі, події некримінального характеру можуть сприяти створенню установки для допитуваного на давання правдивих показань, створити враження у допитуваного про те, що "слідчий знає все" або послужити надійною ланкою у пригадуванні забутого за допомогою асоціативних зв'язків.

По-третє, фактичні дані, отримані із матеріалів ОРД, дозволяють слідчому припинити протиправні змови зі співучасниками й свідками, прогнозувати хитрощі, до яких має намір удатися допитуваний, вивчити особливості особистості допитуваного й застосувати на основі отриманих знань найбільш ефективні в даній слідчій ситуації тактичні прийоми, наприклад, створення в допитуваної особи перебільшеного уявлення про поінформованість слідчого щодо обставин розслідуваного кримінального правопорушення, про наявність у нього значних технічних можливостей для виявлення тих обставин, які допитувана особа намагається приховати, формування у допитуваного враження, що його викриття відбулося через власну недбалість або через зраду співучасників кримінального правопорушення, про необхідність сприяння слідству у розслідуванні злочину тощо. Найпоширенішими у практиці тактичними прийомами допиту є демонстрація та пред'явлення різних предметів, документів, фотознімків, інших носіїв інформації, якими також можуть бути матеріали ОРД, легалізовані у кримінальному провадженні. Демонструючи обізнаність про певні обставини протиправної діяльності, зафіксовані у тому числі й в ході проведення ОРД, слідчий під час допиту повинен слідкувати за хвилюванням, здивуванням, пригніченістю та іншими емоціями допитуваного, які мають зовнішній прояв. Встановлення таких фізіологічних сигналів психологічного стану допитуваного може служити приводом для обрання нових тактичних прийомів, вибору інших способів встановлення психологічного контакту з допитуваним, тобто корегування обраної тактики допиту.

Отже, як бачимо на прикладі окремих слідчих (розшукових) дій, матеріали ОРД, навіть не легалізовані у кримінальному провадженні із об'єктивних причин, про які зазначалося вище, можуть бути використані для організаційно-тактичного забезпечення слідчих (розшукових) дій, що сприятиме ефективності їх провадження та забезпечуватиме швидке і повне розслідування масових заворушень. Особливу актуальність розглянуті положення набувають на початковому етапі розслідування, коли слідчий знаходиться в умовах наявності обмеженої кількості інформації про організаторів та активних учасників кримінального правопорушення.

Визначаючи значення матеріалів ОРД у застосуванні запобіжних заходів, слід виходити з того, що згідно з положеннями ч. 1, 4 ст. 177 КПК України запобіжні заходи застосовуються за

наявності обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може 1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; 2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, а також вчиняти інші дії, перераховані у ч. 1 ст. 177 КПК України.

Враховуючи, що найсуворішим запобіжним заходом, що обмежує права людини, є тримання під вартою (ст. 183 КПК України), докладніше зупинимося на підставах для його застосування та ролі ОРД у виявленні таких підстав. Виходячи із аналізу змісту відповідних статей КПК України та матеріалів судово-слідчої практики, можна зробити висновок, що матеріали ОРД, якщо вони не залучені у визначеному процесуальним законом порядку до кримінального провадження, не можуть бути покладені в обґрунтування рішення про застосування запобіжних заходів. Однак, якщо такі матеріали відповідно до встановленої процесуальної форми залучені до кримінального провадження, вони можуть бути покладені в обґрунтування рішення про застосування будь-якого запобіжного заходу, в тому числі і взяття під варту.

Для того, щоб запобігти розголошенню форм та методів ОРД при використанні матеріалів ОРД при обґрунтуванні рішень про застосування запобіжного заходу, матеріали ОРД повинні бути легалізованими і придатними, у разі необхідності, для їх перевірки процесуальним шляхом. В іншому випадку такі матеріали не можуть бути використані для обґрунтування будь-якого рішення в кримінальному процесі, в тому числі й про обрання запобіжного заходу.

Разом із тим у практиці зустрічаються випадки, коли слідчий, ознайомившись у повному обсязі з матеріалами оперативно-розшукової справи й враховуючи таємність та конфіденційність окремих матеріалів ОРД й неможливість їх легалізувати з тих чи інших причин, не може використати їх як приводи та підстави для застосування відповідних примусових заходів. Однак і такі матеріали не втрачають цінність для кримінального процесу, в тому числі й для прийняття рішення про застосування певних примусових заходів. Дані, що містяться в матеріалах ОРД, виходячи

з вимог кримінально-процесуального закону про необхідність обґрунтування процесуальних рішень, можуть вказати слідчому на напрями, способи та форми отримання фактичних даних, які можуть бути використані як докази при обґрунтуванні ним рішень про застосування запобіжних заходів, а також впливати на його внутрішнє переконання при використанні інших даних, включаючи й докази, передбачені ст. 84 КПК України.

Наприкінці зазначимо, що неприпустимими є ситуації, коли внаслідок правової неврегульованості та недостатнього рівня наукової розробленості питань використання матеріалів ОРД, вказані матеріали у досудовому слідстві безпідставно, необґрунтовано залишаються слідчим без розгляду. Як слушно зазначається науковцями, невикористання матеріалів ОРД, що отримуються ціною великих зусиль оперативних працівників з докладанням напруженої фізичної, розумової та психологічної роботи в умовах ризику для свого особистого життя та здоров'я, а також життя і здоров'я своїх родичів, значних матеріальних витрат на проведення відповідних ОРЗ, дає змогу особам, які вчинили кримінальне правопорушення, уникнути покарання та відшкодування збитків, або призводить до невиправданого затягування вирішення кримінального провадження.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення матеріалів ОРД, назвіть їх види.
2. Як саме можуть бути використані матеріали ОРД при розслідуванні масових заворушень?

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдульманов А.А. Уголовно-правовые меры борьбы с массовыми беспорядками: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / А.А. Абдульманов. — М., 1994. — 251 с.

2. Бояркин Н.Г. Управление органами внутренних дел по предупреждению и пресечению массовых беспорядков в условиях межнациональных и межэтнических конфликтов: Автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.13 / Н.Г. Бояркин. — М., 1999. — 44 с.

3. Бояров В.И. Некоторые особенности первоначального этапа расследования массовых беспорядков / В.И. Бояров // Криминалистика и судебная экспертиза: Межведомственный научно-методический сборник. — Вып. №50. — К.: Министерство юстиции Украины, 2001. — С. 85-93.

4. Бояров В.І. Деякі особливості розслідування кримінальних справ про масові беспорядки / В.І. Бояров // Матеріали навчально-методичного семінару прокурорів-криміналістів органів прокуратури України. — К.: Науково-методичний центр ідентифікації особи "КримАрт". — 1997. — С. 29-31.

5. Вознюк О.О. Поняття надзвичайного стану. Кримінально-правова характеристика групових порушень громадського порядку та масових заворушень / О.О. Вознюк // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2002. — Вип. 1. — С. 108-117.

6. Гуца В.В. Правовые и организационные основы деятельности органов внутренних дел по предупреждению и пресечению массовых беспорядков: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / В.В. Гуца. — М.: Юрид. институт МВД России, 1999. — 24 с.

7. Дьяков С.В. Ответственность за государственные преступления / С.В. Дьяков, А.А. Игнатъев, М.П. Карпушин. — М.: Юрид. лит. — 1988. — 607 с.

8. Зверев Ю.А. Организация и отдельные тактические приемы допроса / Ю.А. Зверев // Следственная практика. — Вып. 145. — М.: Юрид. лит., 1985. — С. 18-23.

9. Иванов В.И. Расследование убийств, совершенных в драке / В.И. Иванов. — М., 1963. — 96 с.

10. Інструкція з організації діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ: Наказ Міністерства внутрішніх справ від 09.08.2012 № 686: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1770-12>

11. Іщенко А.В. Проблеми криміналістичного розслідування злочинів: монографія / А.В. Іщенко, І.П. Красюк, В.В. Матвієнко. — К.: НАВСУ, 2002. — 212 с.

12. Карпов Н.С. Злочинна діяльність: Монографія. — К.: Вид-во Семенко Сергія, 2004. — 310 с.

13. Когутич І.І. Використання знань та засобів криміналістичної тактики та методики під час розгляду кримінальних справ у суді: монографія / І.І. Когутич. — Львів: Тріада плюс, 2009. — 448 с.

14. Когутич І.І. Криміналістичні знання, їх сутність і потреба розширення меж використання: монографія / І.І. Когутич. — Львів: "Тріада плюс", 2008. — 420 с.

15. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

16. Криміналістика: Учеб. для вузов: 3-е изд., перераб и доп / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Россинская. — М.: Норма, 2008 — 992 с.

17. Криміналістика: підручник // П.Д. Біленчук, В.К. Лисиченко, Н.І. Клименко та ін.; за ред. П. Д. Біленчука. — К.: Атіка, 2001 р. — 543 с.

18. Криміналістика: підручник для студентів юридичних спеціальностей вузів // Нац. юрид. академія України ім. Я.Мудрого; За ред. В.Ю. Шепітька; Авт. кол.: В.М. Глібко, А.Л. Дудніков та ін. — К.: Ін-Юре, 2001 р. — 682 с.

19. Криміналістичне дослідження об'єктів ґрунтово-мінерального походження: Метод. рек. / Упоряд. О.О. Хлесткова, Т.В. Лінючев, Н.М. Косміна / МВС України. ДНДЕКЦ. — К., 2007. — 120 с. — (Експертна служба МВС України).

20. Кримінальний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25-26. — Ст. 131.

21. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар // Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.В. Гавриш та ін. / За заг. редакцією В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. — 1196 с.

22. Кримінальний процесуальний кодекс України (відповідає офіційному текстові). — К. : "Центр учбової літератури", 2012. — 254 с.

23. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 1961. — № 2. — Ст. 15.

24. Кузнецов В.А. Особливості вибору та застосування методів виявлення слідів рук у "польових" умовах: Метод. рек-ції / В.А. Кузнецов // МВС України. Держ. наук.-дослідн. експ.-криміналіст. центр. — Київ, 2006. — 19 с. — (Експертна служба МВС України).

25. Кузьмічов В.С. Криміналістика: Навч. посіб. / В.С. Кузьмічов, Г.І. Прокопенко; за заг. ред. В.Г. Гончаренка та Є.М. Моїсєєва. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 368 с.

26. Лук'янчиков Є.Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: монографія / Є.Д. Лук'янчиков. — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. — 360 с.

27. Настільна книга слідчого // М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова. — К., 2003. — 720 с.

28. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз: Затв. наказ. Мін'юсту України від 30 грудня 2004р. № 144/5 // Офіційний вісник України. — 2005. — № 5. — Ст. 325.

29. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. — 4-те вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С. Яценко. — К.: А.С.К., 2005. — 848 с.

30. Оперативно-розшукова діяльність: навч. посіб. / Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, Д.Й. Никифорчук та ін. / За ред. проф. О. М. Джужи. — К. : Правова єдність, 2009. — 310 с.

31. Особенности расследования массовых беспорядков: Методическое пособие / В. Н. Григорьев, Л. В. Капица, В. Н. Махов, Г. И. Пичкалева. — М.: НИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1995. — 100 с.

32. Погорецький М.А. Криміналістичне забезпечення досудового провадження: проблеми теорії та практики / М.А. Погорецький // Сучасні проблеми криміналістики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції присвячена 100 річчю з дня народження д.ю.н., проф. В.П. Колмакова (27-28 вересня). — Одеса, 2013. — С. 250-253.

33. Погорецький М.А. Співвідношення криміналістичної та оперативно-розшукової тактики в контексті нового КПК України /

М.А. Погорецький // Реформування системи кримінальної юстиції в Україні: кримінально-правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми: збірник матеріалів Міжнар. науково-практичної конф. з нагоди 10-річчя Ірпінської фінансово-юридичної академії та 80-річчя з дня народження відомого вченого криміналіста сучасності, доктора юридичних наук, професора Бахіна Володимира Петровича. — Ірпінь: Ірпінська фінансово-юридична академія, 2012. — С. 252-255.

34. Погорецький М.А. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття / М.А. Погорецький, Д.Б. Сергеева // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". — 2012. — № 1(5): [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf>

35. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія / М.А. Погорецький. — Х.: Арсіс, ЛТД, 2007. — 576 с.

36. Пономарев В.П. Предупреждение массовых беспорядков. Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.П. Пономарев. — К.: Украинская академия внутренних дел. — 1992. — 24 с.

37. Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами" № 3 від 26.04.2002 р.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02>

38. Про єдиний реєстр досудових розслідувань: Наказ Генеральної прокуратури України № 69 від 17 серпня 2012 року: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.50396.0>

39. Про затвердження інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України № 114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16.11.2012 року: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.

40. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і

повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 1050 від 19 листопада 2012 року: [Електронний ресурс]. —

Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z2095-12>

41. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 622 від 21 серпня 1998 року // Офіційний Вісник України. — 1998. — № 42. — Ст. 1547.

42. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів: Міжвідомчий Наказ 3/1/2/5/2/2 від 26.02.1997 р.: [Електронний ресурс]. —

Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0054-97>

43. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз: Наказ Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998 р.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>

44. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20.

45. Про організацію реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події, за забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 940 від 22 жовтня 2012 року: [Електронний ресурс]. —

Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0054-13>

46. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232.

47. Разумов Э. А. Осмотр места происшествия. Методика и тактика / Э. А. Разумов, Н. П. Молибога. — К.: РИО МВД Украины, 1994. — 672 с.

48. Саакян М.Б. Деякі питання застосування органів та підрозділів МВС України щодо локалізації конфліктно-кризових ситуацій / М.Б. Саакян // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 1998. — № 4. — С.54-56.

49. Салтевський М.В. Криміналістика: Підручник. У 2-х томах / М.В. Салтевський. — Х.: Консул, 2001. — Т. 2 — 528 с.
50. Свидетели по делу "Ясневских" погромщиков боятся мести від 07.02.02 г.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.newsgu.com/>
51. Сергеева Д.Б. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності для визначення тактики проведення слідчих дій / Д.Б. Сергеева // Кримський юридичний вісник. — Сімферополь, 2011. — Вип. 1 (11), Ч. II. — С. 196-202.
52. Сергеева Д.Б. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. / В.П. Бахін, В.К. Весельський, В.С. Кузьмічов та ін.; за ред. О. М. Джужі. — К.: Нац. акад. внутр. справ, 2010. — 524 с.
53. Сергеева Д.Б. Співвідношення організації і тактики слідчих дій / Д.Б. Сергеева // Теорія та практика кримінального судочинства: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 20-21 травня 2011 р. / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Навч.-наук. ін-т підготовки фахівців для підрозділів слідства та дізнання, Каф. Кримінального процесу. — Х.: ТИТУЛ, 2011. — С. 313-315.
54. Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі. — Х., 2004. — 448 с.
55. Татаров О.Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС): монографія / О.Ю. Татаров. — Донецьк: ТОВ "ВПІ "ПРОМІНЬ", 2012. — 640 с.
56. Татаров О.Ю. Фальсифікація доказів та зловживання посадових осіб на досудовому провадженні — підстава перегляду судових рішень / О.Ю. Татаров // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). — 2010. — № 22. — С. 196-206.
57. Татаров О.Ю. Щодо шляхів усунення окремих недоліків слідчої діяльності / О.Ю. Татаров // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). — 2011. — № 24. — С. 228-237.
58. Тищенко Е.Ф. Основные элементы методики расследования массовых беспорядков в случаях, когда их причиной стали экстремистские религиозные проявления: Лекция (для потока повышения квалификации) / Е.Ф. Тищенко — К.: НА СБУ, 2001. — 46 с.

59. Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія / В.В. Тіщенко // Одеська національна юридична академія. — О.: Фенікс, 2007. — 260 с.
60. Цуцкірідзе М.С. Оперативна інформація як підстава для проведення слідчих дій / М. С. Цуцкірідзе // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імен.Е.О. Дідоренка. — Л., 2008. — №3.. — С. 145. — 148
61. Цуцкірідзе М.С. Слідчі дії як засоби збирання доказів у справах про організовану злочинність / М.С. Цуцкірідзе // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ, 2007. — Ч. 1. — № 1. — Спецвип. 1, ч. 2. — С. 78-86.
62. Цуцкірідзе М.С. Теоретичні та практичні проблеми класифікації слідчих дій / М.С. Цуцкірідзе // Іменем закону. — 2008. — № 1 (5). — С. 38-42.
63. Чуглазов Г. Как расследовать массовые беспорядки / Г. Чуглазов // Социалистическая законность. — 1991. — № 12. — С. 27-29.
64. Черноус Ю.М. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення: монографія / В.С. Кузьмичов, Ю.М. Черноус. — К.: ЗАТ "ВИПОЛ", 2005. — 448 с.
65. Черноус Ю.М. Теорія і практика криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру: монографія / Ю.М. Черноус. — К.: Скіф, 2012. — 447 с.
66. Шаталов А.С. Структура криміналістической характеристики преступлений, совершенных в условиях массовых беспорядков / А.С. Шаталов // Совершенствование деятельности органов внутренних дел в условиях правовой реформы.— М., 1992. — Вып. 2. — С. 129-133.
67. Шаталов А.С. Техничко-криміналістическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях массовых беспорядков: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / А.С. Шаталов. — М.: ВЮЗШ МВД РФ, 1993. — 176 с.
68. Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): монографія / В.Ю. Шепітько. — Х.: Харків юридичний, 2007. — 432 с.
69. Шеремет А.П. Криміналістка: Навч. посібник / А.П. Шеремет. — К.: ЦУЛ., 2009 — 472 с.
70. Шумило М.Є. Оперативно-розшукові заходи в структурі досудового розслідування в проекті КПК України (проблеми

унормування і правозастосування) / М.Є. Шумило // Право України. — 2012р. — № 3-4. — С. 454-463.

71. Шумило М.Є. Поняття "докази" у Кримінальному процесуальному кодексі України: спроба критичного переосмислення ідеології нормальної моделі / М.Є. Шумило // Вісник Верховного Суду України. — № 2 (150). — 2013. — С. 40-48.

Навчальне видання

**Микола Анатолійович Погорецький
Діана Борисівна Сергєєва
Олег Юрійович Татаров
Максим Сергійович Цуцкірідзе**

РОЗСЛІДУВАННЯ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ

Навчальний посібник

За редакцію проф. М.А. Погорецького

Оригінал-макет виготовлено ТОВ «ВД «Дакор»

Підписано до друку 02.09.2014. Гарнітура BookmanС.
Формат 60×84^{1/16}. Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-видав. арк. 8,38. Умов. друк. арк. 7,79.
Наклад 300 прим.

ТОВ «ВД «Дакор»
Свід. ДК № 4349 від 05.07.2012.
(044) 461-85-06
vd_dakor@ukr.net
04655, м. Київ, пр-т Московський, 20-а.

Віддруковано в друкарні ФОП Паливода А.В.
03061, м. Київ, пр-т Відрадний 95/Е; тел./факс (044) 351-21-90 Зам. № 535